

Yeşil Kalkınma: Kalkınma Yazınında Süreklilik mi Farklılaşma mı? Biyoçeşitlilik Piyasası Örneği

Ferda Uzunyayla, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: ferdauzunyayla@gmail.com

Özet

1940'lı yıllarda uluslararası gündemin konusu kalkınma sorunsalı, 1990'lı yıllarda "yeşil kalkınmacılık" adı altında "yoksulluk ve çevre" ilişkisi üzerinden uluslararası kuruluşların ve devletlerin tartışmalarında yeniden canlandırılmıştır. Kalkınma yazınının "azgelişmişliği" tanımlama ve buna "müdahale" yöntemleri bu süreçte yeniden şekillendirilmiştir. 1940'lı yıllarda "azgelişmiş"liğin kriterleri tasarruf, yatırım ve kişi başına düşen gelir üzerinden tanımlanırken; 1990'lı yıllarda yerel halkın ekolojik varlıkları birikim kaynağı değil geçimlik amaçla kullanımı, ortak kullanılan varlıklarda mülkiyetin belirgin olmaması, ekosistem piyasalarının kurulmaması yeşil kalkınma anlayışının "azgelişmişlik" kriterleri olarak sunulmuştur. 1940'lı yıllarda tasarruf oranının yetersizliği ve böylece dış borç üzerinden bir finansal müdahale zemini oluşturulurken; 1990'lı yıllarda ekosistem piyasalarının kurulması için gerekli fon ve ekipman dolayısıyla ortaya çıkan çevre kredileri üzerinden bir finansal müdahale oluşmuştur. "Azgelişmişliği yok etme" söylemi bu dönemde de devam ederken buna yeni söylemler, "fayda paylaşımı", "doğanın korunması" eklenmiş; ekolojik varlıklar üzerinden yeni piyasalar (biyoçeşitlilik piyasaları; bioprospecting sözleşmeleri, çevresel hizmet ödemeleri, biyoçeşitlilik kredileri/ofsetleri) yaratılmıştır. Çalışmanın amacı bu dönüşüm sürecinin (azgelişmişliği tanımlama, finansal müdahale, yeni ortaya çıkan söylemler), diğer kalkınma süreçleriyle olan benzerlik ve farklılıklarla nasıl bir seyir izlediğini, biyoçeşitliliğin nasıl bir paylaşım mücadelesine çekildiğini ve sürecin toplumların doğayla kurduğu ilişkiyi nasıl dönüştürdüğünü incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil kalkınma, biyoçeşitlilik piyasaları, fayda paylaşımı, bioprospecting sözleşmeleri, ekosistem hizmeti ödemeleri.

Green Development: Is That Continuity or Differentiation in the Development Literature? The Case of Biodiversity Markets

Abstract

The international agenda's issue of development in 1940s has been revived in the international organisations and states' debates under the topic of "green development" in terms of the relationship between "poverty and environment" in 1990s. The development literature's definition of the "underdevelopment" and the intervention methods to it has been reformulated in this process. Although in 1940s the criteria of "underdevelopment" have been defined in terms of savings, investment and per capita

income; in 1990s the criteria of “underdevelopment” of green developmentalism have been presented as local people’s use of ecological entities as subsistence purposes instead of as a source of accumulation, deficiency of ownership in common use property and lack of ecosystem markets. While in 1940s, the inadequate saving rates and correspondingly external debt had formed a basis for the financial intervention; in 1990s, there has been a financial intervention in the environmental loans that is based upon the fund and equipment required for the constitution of ecosystem markets. There have been new expressions, such as “benefit sharing” and “conservation of nature”, in additions to the existing “destruction of underdevelopment” expression; the new markets (biodiversity markets; bioprospecting contracts, payments for ecosystem services, biodiversity credits/offsets) have been generated through the ecological entities/natural resources. The aim of this study is to investigate how this transition period proceeds with similarities/differences of the other development processes, and how biodiversity is absorbed to the distribution struggles, and how this process has changed the relationship between society and nature.

Keywords: Green development, biodiversity markets, benefit sharing, bioprospecting contracts, payments for ecosystem services.

Giriş

Kalkınma stratejileri ile doğa arasındaki ilişki zaman içinde değişim göstermiştir. 1940’lı yıllarda kalkınma sorunsalı doğayı gündemine almazken; 1970’li yıllarda sürdürülebilir kalkınma kavramıyla çevre ve kalkınma arasında ilişki kurulmuş, birbirlerine karşı tamamlayıcı olması gereken iki ayrı alan olarak görülmüştür. 1990’lı yıllarda ise çevre ve kalkınma politikalarının birbirinden ayrı değil iç içe belirlendiği, çevreyi koruma politikalarının bir kalkınma stratejisine dönüştürüldüğü bir süreç başlamıştır. Kalkınma yazınında “yeşil kalkınma” dönemi olarak incelenecek bu süreçte, “az gelişmişliği” tanımlama kriterleri değişim göstermiş, az gelişmişlikle mücadele stratejileri dolayısıyla kalkınma pratiğinin temelini oluşturan uluslararası “müdahale” biçimleri ülkelerin sahip olduğu biyolojik zenginlikler üzerinden kurulmuştur. Yoksulluk ve çevre arasında kurulan ilişki ile ülkelerin sahip olduğu biyolojik zenginliklerin kapitalist kalkınma pratiğine sokulmasının zemini kurulmuştur.

Çevre ve kalkınma politikaları arasında bir değiş-tokuş ilişkisinin bulunduğu 1980’li yılların sonuna kadar iktisadi ve ekolojik tartışmalarda önemli bir yer edinmişti. Kalkınmaya karşı çevre tahribatı üzerinden oluşturulan karşıt dil kalkınma faaliyetleri ve çevre faaliyetlerini birbirinden ayrı tutuyordu. Dolayısıyla 1970 ve 80’lerde “çevre” ve “kalkınma” faaliyetleri ayrı söylemler, ayrı kurumlar tarafından yürütülmeğe (McAfee, 1999a: 60), 1980’lerin sonuna doğru birbirinden ayrı değil aksine birbirini tamamlayıcı faaliyet

alanları olarak yürütülmesi gerektiği yönünde bir söylem ve pratik özellikle sürdürülebilir kalkınma kavramıyla oluştu. Ancak sürdürülebilir kalkınmayla, çevre ve kalkınma politikaları her ne kadar söylem düzeyinde birleştirilse de, pratikte yine kalkınma politikaları ve çevre politikaları ayrı tutulmakta, değişen yalnızca kalkınma politikalarının çevreye daha duyarlı biçimde planlanması şeklinde bir anlayışın ortaya çıkmasıydı.

İlerleyen ve bu çalışmanın inceleme alanına giren süreçte ise çevreyi korumaya yönelik politikaların kendisi bir kalkınma politikasına dönüşmüştür. Çevreyi koruma politikaları kalkınmanın sürdürülebilir olmasının *bir koşulu* olma durumundan, bir kalkınma *politika aracı* haline (yeşil kalkınma süreci) gelmiştir. İleride detaylı inceleneceği üzere çeşitli biyoçeşitlilik piyasaları oluşturulup, biyolojik varlıklar piyasaya sokularak elde edilen çevresel gelirle yoksulluğu, “az gelişmişliği”¹ azaltarak ülkelerin kalkınması hedeflenmiştir. Korunan alanlar ve milli parklarda ekosistem hizmetleri ticarileştirilerek kalkınma faaliyetlerinin bir aracı haline getirilmiştir. Şirketler türlerin sürdürülebilir kullanımını sağlayan biyoticaret faaliyetlerini, ürünlerini piyasada farklılaştırmanın bir aracı olarak görmeye ve bunun uluslararası piyasalara erişimlerini sağlayacağını düşünmeye başlamıştır (UNCTAD, 2012: 30). Böylece “kalkınma, yoksulluk ve çevre” arasındaki ilişki uluslararası alanda 1990’lı yılların raporlarına damgasını vurmuştur. Bu sürecin oluşmasında uluslararası çevre kuruluşları, bu kuruluşlar tarafından hazırlanan uluslararası çevre anlaşmaları, gelişmiş kapitalist devletler ve uluslararası şirketler rol oynamıştır. Kalkınma stratejileri ile çevre arasındaki ilişkinin zaman içindeki değişiminin kaynaklarını aramak bu çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Bu yönde çabaya giren McAfee, 1990 sonrasında kapitalist aktörlerin, birikim önündeki engelleri aşmak için eş zamanlı olarak oluşturduğu kurum, söylem ve faaliyetler yoluyla doğa ve çevre politikalarını ekonomik bir paradigma içine sokan süreci tanımlarken “yeşil kalkınmacılık” kavramını kullanmıştır (McAfee, 1999a: 3; McAfee, 1999b). Çevresel-ekonomik paradigmaya göre, doğa piyasaları kurulurken doğanın değerinin ölçülmesi, mülkiyet hakkının oluşturulması ve bu piyasaların “doğa sermayesinin” etkin bir kullanım ve mübadelesini sağlayacak yapıda olması gerekmektedir. Bu yapının karşılıklı olarak kurumsal, söylemsel ve uygulamalar düzeyinde kurulması yeşil kalkınmacılık stratejilerini oluşturmuştur (McAfee, 1999b: 134). William Adams da “*Green Development*” adlı kitabında yeşil kalkınmanın, doğanın yönetilme yöntemi değil, nasıl yönetileceğine karar verme gücünün kimde olduğuna ilişkin bir süreç olduğunu, kalkınmayı yeşillendirmenin yalnızca yeni iktisadi hesaplamalar yapmak ya da ekolojik planların takibini içermediğini, insanların geçim kaynaklarını, doğayla olan ilişkilerini yönlendirmek amacıyla çevre ve kalkınma alanındaki değişimleri yeniden yönlendirme girişimi olduğunu belirtmiştir (Adams, 2009: 379).

1990'lı yıllarda ortaya çıkan raporlar ve bunların içerdiği stratejilerde ekolojik sorunların kalkınma bağlamında tartışılması, sürecin kalkınma iktisadının hem içerdiği kodları taşıması (yoksulluğu yok etmek, azgelişmişliği ortadan kaldırmak) hem de yöntem ve araçlarını kullanması (Batı merkezli bir yaklaşımın hakim olması, uluslararası kurum ve anlaşmalar aracılığıyla gerçekleştirilmesi) açısından, yeşil kalkınmacılık kavramı ekseninde dönen bir tartışma, süreci anlamak açısından isabetli bir yerde durmaktadır. Böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iktisadın alt bir disiplini olarak, "azgelişmişlik" kategorizasyonu çerçevesinde, "azgelişmişlikten nasıl çıkılır" ya da "azgelişmiş ülkeler nasıl kalkınır" gibi temel sorular ekseninde yükselen kalkınma iktisadıyla dünya gündeminin merkezine yerleşen kalkınma sorunsalının günümüzde nasıl bir seyre sahip olduğunu izleyebiliriz. McAfee'nin (1999a: 6) de vurguladığı üzere, yeşil kalkınmacılık kavramı kullanıldığında, kalkınmanın canlandırılmasında teori ve politikalar arasındaki sürekliliğe dikkat çekilebilecektir. Bir süreklilik içermekle beraber yeşil kalkınmacılık sürecindeki temel farklılık, zenginliğin kaynağının ülkelerin sahip olduğu ekolojik varlıklar üzerinden tanımlanması ve ülkelerin "azgelişmişlik"leriyle sahip olduğu ekolojik varlıklar üzerinden mücadele etmesinin uluslararası kuruluşlar ve gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından empoze edilmesidir.

Bu doğrultuda çalışma, 1945'lerden 1990'lı yıllara aradaki süreklilik ve farklılıklardan hareketle kalkınma sorunsalına doğanın çekilmesinin nasıl teorize edildiğini ele almaktadır. İki temel bölümden oluşan çalışmanın ilk kısmında, yeşil kalkınma sürecinin oluşmasına zemin hazırlayan uluslararası aktörler üzerinden, bu dönemin kalkınma anlayışının yoksulluğu ve azgelişmişliği nasıl tanımladığı, birikimin kaynağı olarak neye işaret ettiği ve nasıl bir müdahale biçimi geliştirdiği incelenecektir. Çalışmanın ikinci kısmında ise ilk bölüm biyoçeşitlilik piyasaları özelinde incelenecek ve bu piyasaların uluslararası düzlemde işleyişini düzenleyen Biyoçeşitlilik Sözleşmesi ve biyoçeşitlilik piyasalarının türleri ele alınacaktır. Ardından yeşil kalkınma sürecinin meşrulaştırılmasında kullanılan, "doğanın korunarak çevresel gelir yaratılmasıyla azgelişmişlik ve yoksullukla mücadele edileceği", "biyoçeşitlilikten doğan faydaların adil ve hakkaniyete uygun bir fayda paylaşımı temelinde gerçekleştirileceği" söylemlerinden hareketle bu sürecin değerlendirilmesi yapılacak, biyoçeşitlilik piyasalarının hangi uluslararası aktörlerin paylaşım ve hâkimiyetinde olduğuna, bu sürecin dışlananlarının kimler olduğuna dikkat çekilecektir. Çalışmada her ne kadar çevre ve kalkınma arasındaki ilişki 1940'lı yıllar ve 1990'lı yıllar arasındaki bir dönüşümden hareketle ele alınsa da 1990'lı yıllarda yaşanan kalkınma temelli ekolojik dönüşümlerin etkisinin günümüzde daha belirgin biçimde açığa çıktığı dikkate alındığında, çalışmanın bu yönüyle günümüzde yaşanan ekoloji ve kalkınma ilişkisinin 1990'lı yıllarda teorik ve pratik temelinin nasıl atıldığına ışık

tutması amaçlanmaktadır.

Yeşil Kalkınmacılığın Oluşumu ve Yayılmasında Uluslararası Kuruluşların Yeri

İkinci Dünya Savaşı'nı takiben uluslararası ölçekte sermaye birikim sürecinin yeniden yapılandığı bir dönemde "azgelişmiş" olarak tanımlanan ülkelerin kapitalist işbölümüne dâhil edilmeleri "kalkınma" anlayışına dayalı olarak geliştirilmiştir. Erken kapitalistleşen ülkelerde üretken sermayenin uluslararasılaşmasına yönelik koşulların ortaya çıktığı bu süreç, para, mal ve sermayenin sorunsuzca hareket edebileceği bir uluslararası sistemi gerektirmiş, bu gereksinim ise beraberinde çeşitli kurumsallaşmalar ihtiyacını getirmiştir. Bu doğrultuda uluslararası sermaye hareketlerini düzenlemek için Uluslararası Para Fonu (IMF), uluslararası yatırımları düzenlemek için Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), uluslararası yeni bir ticaret sistemi için Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması (GATT) ortaya çıkmıştır (Türkay, 1994: 30-32). Dolayısıyla sürecin belirleyici dinamiği üretken sermayenin uluslararasılaşma zorunluluğu, teorik düzlemi "kalkınma" olmuş, böylece "azgelişmiş" olarak tanımlanan geç kapitalistleşen ülkelerin sermaye birikiminin gereklilikleri doğrultusunda bu uluslararası kuruluş ve anlaşmalarla kalkınma pratiğine müdahale yoluyla sokulmalarının zemini oluşturulmuştur. Benzer bir yapılanma yeşil kalkınmacılık olarak tanımlanan sürecin şekillenmesinde de görülmektedir. Sürecin temel dinamiği uluslararası sermayenin kendine yeni değerlendirme alanları arayışı sonucu ekolojik varlıkların yeni bir zenginlik kaynağı olarak birikim sürecine sokulması iken; teorik düzlem yine "kalkınma" üzerinden kurulmuş, söylem azgelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin ekolojik varlıklarını sermayeye dönüştürerek kalkınmasını sağlamak olarak tezahür etmiştir. Ancak ekolojik varlıkların birikim mekanizmasına dahil edilmesi ulusal ve uluslararası ölçekte ekosistem piyasalarının kurulmasını gerektirmiş ve gerekli düzenlemeler uluslararası kuruluşlar ve anlaşmalar yoluyla sağlanmıştır.

Yeşil kalkınmacılık anlayışının gelişimi ve uygulanmasının arkasındaki uluslararası kuruluşlar olarak; Dünya Bankası Çevre Departmanı, OECD Patent Ofisi, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği, Dünya Kaynakları Enstitüsü, Dünya Doğayı Koruma Vakfı sıralanabilir (McAfee, 1999b: 135). Bu uluslararası kuruluşlar, çevresel yatırımların yönünü belirlemek, ekosistem hizmetlerinin ve genetik bilginin uluslararası transferini düzenlemek amacıyla kurulmuştur. Yeşil kalkınmacılığın gündeme yerleşmesinde Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler etkin rol oynarken, 1989'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCED) ardından, 1992 yılında Rio'da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Zirvesi'nde yapılan iki anlaşma "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (*Convention on Biological Diversity*)"

ve “Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (*Framework Convention on Climate Change*)” sürecin şekillenmesinde önemli yer tutmuştur (McAfee, 1999a: 71). Bu iki anlaşma ve beraberinde Montreal Protokolü (1987), Kyoto Protokolü (1997) gibi yapılan diğer önemli anlaşmalarla, hükümetlerin de dâhil olduğu çevresel girişimler, sorunun sermayenin doğayı sömürmesi değil bir yönetim sorunu olduğunu ileri sürmüştür. Yönetim sorunu vurgusuna rağmen, 1980 ve 1990’larda yükseliş gösteren “yeşil politikalar” ve endüstriyel kapitalist ülkelerle gerçekleştirilen müzakereler, bir politik sistem olarak kapitalizmin çevresel sorunlar gerçeğini kabul ettiğini göstermektedir (Ghosh, 2015: 54). Uluslararası kuruluşlar tarafından ekolojik sorunların birikim önünde tehdit yaratır hale geldiğinin kabulü, ancak sorunun kaynağının bir toplumsal sistem sorunu değil varolan sistem içinde “yönetim” sorunu olarak tanımlanması çevre ve kalkınma politikalarının yeniden şekillendirildiği ve neticede doğanın bu yeni politikalar ekseninde piyasaya daha fazla dahil olduğu bir sürecin zeminini hazırlamıştır.

Bu süreçte çevre-kalkınma dilinin birleştirilmesi, kalkınmaya yeşilin dâhil edilmesi 1990’lı yıllarda uluslararası kuruluşların yapı ve raporlarına doğrudan yansımıştır. Örneğin, 1980’lerin ortasına kadar kalkınma hedeflerini çevresel konulardan ayrı tutan Dünya Bankası (McAfee, 1999a: 99), 1987’de Çevre Departmanını kurmuş ve 1990’lı yıllarda yeşil kalkınmacılığa adapte olmuştur (McAfee, 1999a, 68). Dünya Bankası 1992 yılında yayımladığı “*Development and the Environment*” raporunda ekonomik kalkınma ve çevresel yönetimin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu öne sürmüş, çevre yeterli derecede korunmazsa kalkınmanın zarar göreceğini, kalkınma olmaksızın da çevre korumasının başarısız olacağını belirterek daha az üretmek değil, daha farklı şekilde üretmekle kalkınmanın sürdürülebilir hale getirilebileceğini dile getirmiştir (World Bank, 1992: 25). 1992’de yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED)’nda da küresel çevre ve kalkınma konularının bütünlük içinde ele alınması gerektiği belirtilerek, çevre korumasının kalkınma sürecinin bir parçası olduğuna, çevresel amaçlarla yapılan ticaret politikası önlemlerinin uluslararası ticarete bir sınırlama getirecek nitelikte olmaması gerektiğine dikkat çekilmiş; “kirleten öder” prensibine dayalı olarak çevresel maliyetlerin uluslararası hale getirilmesi ve ekonomik araçların kullanımı önerilmiştir (UNCED, 1992). Yönetilen ve düzenlenen bir doğa düşüncesi, küresel çevre piyasalarının kurulmasındaki temel itici güç olmuştur (Ghosh, 2015: 55).

Yönetme ve düzenleme sürecinin temel aktörleri olarak karşımıza çıkan uluslararası kuruluşlar, hükümetlerin piyasayla uyumlu çevre düzenlemeleri yapması konusunda yönlendirici bir rol üstlenmiş; teknik destek, uzman desteği ve en önemlisi fon desteğini sunarak yeşil kalkınma sürecinin oluşmasında

pratik bir temel sağlamıştır. Ancak uluslararası aktörlerin inceleneceği bu bölümde, bunlar her ne kadar sürecin temel aktörleri olarak ele alınsa da, bu aktörler ve devletler arasındaki ilişkiler yalnızca bir dayatma ilişkisi biçiminde görülmemelidir. Bu süreç uluslararası sermayenin yereldeki sermayeyle karşılıklı çıkarlarının uluslararası kuruluşlar ve devletler dolayımında şekillendiği bir süreç olarak düşünölmelidir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından "azgelişmişlik" sorununun çözümünde kalkınma pratiğini işaret eden uluslararası kuruluşların söylem ve pratikleri yeşil kalkınmacılık sürecinde de benzer bir seyirde devam etmiştir. Bu söylem ve pratikler, azgelişmişliği tanımlama ve yoksulluk üzerinden müdahale; zenginlik kaynağı olarak doğa; ve finansal müdahale şeklinde üç başlık altında incelenecektir.

Azgelişmişliği Tanımlama ve Kapitalizmin İnşası İçin Yoksulluk Üzerinden Müdahale

Kalkınma iktisatçıları "azgelişmişlerin" gelişmemiş olduklarını göstermek için karşılaştırmalı bir yöntemle başvurmuş (Ercan, 2003: 85), bu yöntem "gelişmiş" olanın Batı, modern, ideal, "azgelişmiş" olanın Batı dışı toplumları, geleneksel tipi temsil ettiği şeklinde sorunun ikilemler biçiminde kavramsallaştırılmasını doğurmuştur (Türkay, 1994: 36). Bu ikilemler çerçevesinde gelişmemiş olarak adlandırdıkları toplumların nasıl olduğunu anlamak yerine "gelişmiş" olana göre sahip olmadıkları üzerinden "azgelişmişliklerini" tanımlamışlardır.

Bu çerçevede kalkınma iktisatçılarından Clark kişi başına düşen gelir düzeyinin düşük olması üzerinden, Rostow yatırımların belli bir düzeye ulaşmamış olması üzerinden, Lewis ve Rodan piyasanın küçük olması üzerinden, Nurkse ise yatırım, tasarruf oranının yetersiz olması üzerinden azgelişmişliği tanımlamış, aynı şekilde BM'in 1951 yılındaki raporunda da azgelişmişliği tanımlayan unsur olarak ülke içi tasarruf oranlarının yetersiz olması öne sürölmüştür (Ercan, 2003: 86-87). Bu kriterler ve 1949'da ABD başkanı olarak göreve başlayan Truman'ın azgelişmiş bölgeler vurgusuyla birlikte daha önce heterojen ve farklılıkları kucaklayan dünya nüfusunun iki milyarı bu tarihten itibaren azgelişmiş olarak ilan edilmiş ve homojenleştirilmiştir (Estevo, 2007: 18-19). Gelişmiş/azgelişmiş ikilemi tasarruf, yatırım, piyasa üzerinden yaratılmış, bu unsurların yeterli büyüklüğe ulaşmamasının sermaye birikiminin önünde engel olacağı ve azgelişmişliği üreteceği belirtilmiştir.

Azgelişmiş olanlar parasal bir ekonominin çeşitli unsurlarından yoksun olduğu ölçüde yoksul olarak görölmüş ve yoksulluklarına müdahale gündeme gelmiştir. Yoksulluk algısı farklı zamanlarda farklı biçimlerde tanımlanmakla² birlikte

kalkınma sorunsalının yükselişe geçtiği 1940'lı yıllarda özellikle gelir üzerinden kurgulanmıştır. Dünya Bankası 1948'de yayınladığı raporunda küresel yoksulluk sorununu ortaya koymuş, fert başına ortalama gelirin 100 dolardan az olduğu ülkeleri az gelişmiş ve yoksul olarak tanımlamıştır. Tarihte ilk defa ülkeler, dünya ekonomisinin hâkim ülkelerine kıyasla milli gelirlerinin düşük olması nedeniyle yoksul olarak değerlendirilmiş ve yoksulluğa yanıt olarak ekonomik kalkınma önerilmiştir (Rahnema, 2007: 282-283). Yoksulluğun tanımlanması yeşil kalkınmacılık anlayışının hâkim olduğu 1990'lı yıllarda da benzer biçimdedir. Bu dönemde çevre ve kalkınma arasında ilişki kuran uluslararası raporlarda yoksulluk gelir üzerinden tanımlanmıştır. Örneğin, World Resources Institute, Dünya Bankası'nın 1990'lı yıllarda yoksulluk sınırını günlük kişi başı bir dolarla belirlediği ölçütü veri olarak bir milyardan fazla insanın yoksul olduğunu belirtmiştir (World Resources Institute, 2005). UNEP ve UNDP'nin ortak raporunda da hane halkı geliri yoksulluk kategorisi olarak kullanılmıştır (UNEP ve UNDP, 2009). Raporlarda yoksulların çevreye daha bağımlı yaşadığı dolayısıyla yoksulluk ve çevre arasında kurulan ilişkinin kalkınma planlarına dâhil edilmesi önerilmiştir. Nitekim bu ilişki daha açık hale geldikçe, kalkınma kurumları çevreyi yoksulluğun aşılmasında merkezi bir konuma almıştır (World Resources Institute, 2005: 13). Yoksulların çevresel tahribatın hem kurbanları hem de sebebi olarak görülmesi nedeniyle yoksulluğun azaltılması çevresel sürdürülebilirliğin önkoşulu olarak sunulmuştur (World Bank, 1992: 30). Dolayısıyla yoksulluk üzerinden oluşturulan müdahale dili 1990'lı yıllarda da değişmemiş ancak müdahalenin belirleyeni olarak doğal zenginlikler ön plana çıkarılmıştır.

1940'lı yıllardan 90'lara kalkınma sorunsalında başka bir boyut ise az gelişmişlik kategorizasyonunu belirleyen değişkenlerin farklılaşması olmuştur. 1940'lı yılların değişkenleri (yatırım, tasarruf, kişi başına düşen gelir vb.) yerine yeşil kalkınmacılık anlayışında "az gelişmişlik" kategorizasyonunun temel değişkenleri; yerel halkın doğal kaynakları bir zenginlik kaynağı haline getiremeyerek yalnızca geçimlik düzeyde kullanması, ortak kullanılan doğal varlıklarda mülkiyetin belirginleşmemiş olması, ekosistem piyasalarının kurulmamış dolayısıyla ekosistem hizmetlerinin parasal değerinin belirlenmemiş olması, gerekli dönüşümü sağlayacak fon, teknik ekipman ve eğitime sahip olunmaması olarak açığa çıkmıştır. "Az gelişmiş ülkelerin" sahip olduğu bu niteliklerin, zengin bir biyolojik çeşitliliğe sahip olsalar bile kalkınmaları önünde engel oluşturduğu, zenginliklerini birikime dönüştüremedikleri ölçüde az gelişmişliklerini kıramadıkları, uluslararası kuruluşların raporlarındaki ortak dilde vurgulanmıştır.

Örneğin, World Resources Institute 2005 tarihli "*The Wealth of the Poor*" ve

2008 tarihli “*Growing the Wealth of the Poor*” raporunda doğal kaynakların yoksullar için yalnızca geçim kaynağı olarak kaldığını ancak bir zenginlik kaynağı haline dönüşemediğini (World Resources Institute, 2005: 32; World Resources Institute, 2008: 3) belirtmiştir. Yoksullar doğayı sadece geçimlik düzeyde kullanmakta ve düşük düzeyde girişimcilik faaliyetlerinde bulunmaktayken; yüksek gelirli kesimlerin doğal kaynak piyasalarına hâkim olduğu ancak bunun değiştirilebileceği vurgulanmıştır (World Resources Institute, 2008: 16). Ekosistem mal ve hizmetleri etkin bir şekilde yönetildiği takdirde bir sermaye sağlanacağı ve böylece ekolojik varlıkların yoksullar için yalnızca bir geçim kaynağı olmanın ötesine geçeceği belirtilmiştir (World Resources Institute, 2005: 16). Etkin bir çevresel yönetimin ise ekosistemlerin faydalarına parasal değer biçilerek, yoksulların ekolojik varlıklarının eksik değerlendirilmesinin engellenmesiyle gerçekleştirileceği öne sürülmüştür (World Resources Institute, 2005: 17). Çevresel yönetim meselesi Dünya Bankası’nın da önem verdiği bir mesele olmuştur. Daha iyi bir çevresel yönetimin; uluslararası sermaye akışlarının serbest bırakılmasıyla yeni ve temiz teknoloji transfer olanağının elde edilmesi, eğitimle çevreci tarımsal teknolojilere uyum sağlanması, mülkiyet haklarının netleştirilmesi politikalarıyla sağlanacağını öne sürmüştür (World Bank, 1992: 10). Dünya Bankası mülkiyet hakları üzerinde önemle durmuş, mülkiyet haklarına ilişkin yapılan temel hatanın kaynakların açık erişimden (open access) çıkarılarak bu defa kamusallaştırılmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Dünya Bankası’na göre kamusallaştırma ile geleneksel yönetim biçimleri terk edildiği takdirde çevresel tahribat daha şiddetlenecektir (World Bank, 1992: 12). Çevresel konuları özelleştirmenin bir parçası olarak görmüş ve bu konuda ülkelerde potansiyel yatırımcıların belirlenmesine yardım ederek özelleştirmeyi olanaklı hale getirmiştir (World Bank, 1993: 67).

Dünya Bankası “*Development and the Environment*” raporunda, yoksulların, mülkiyet haklarının yeterince tanımlanmamış olması, kredi imkânları ve sigorta piyasalarına ulaşımlarının kısıtlı olmasının onların çevre koruması ve yatırım yapması önünde engel olduğuna işaret etmiştir (World Bank, 1992: 30). Tasarruf ve yatırımlar ise Dünya Bankası’na göre kalkınmanın temel çekirdeğidir. World Resources Institute’ye göre de yoksulların, piyasaya erişim ve kaynaklar üzerinde mülkiyet hakkından, finansal ve teknolojik destekten yoksun olması doğadan elde edilen zenginlikten dışlanmalarının nedenidir (World Resources Institute, 2008: 16).

UNDP ise UNEP, UNCTAD ve CBD sekreteryası ile hazırladığı 2010 tarihli bir raporda yoksulluğu gelir üzerinden açıklayarak bunu yok etmenin yolu olarak ekosistem çeşitliliği ve biyoçeşitlilik zenginliğini işaret etmiştir (UNDP, 2010a: 2). Biyoçeşitliliğin geleneksel bilgisinin kullanımı, ekosistem hizmetleri ve

biyoçeşitliliğe parasal değer biçilmesi, bunların doğru değerinin kabulüne ilişkin eğitim verilmesi, teknolojik yenilikle bunların sermayeye çevrilmesi, kısacası biyoçeşitlilik ve ekosistem hizmetlerinin sürdürülebilir bir yönetimle ekonomik büyüme ve sosyal eşitliği sağlamanın bir motoru haline getirilmesi gerektiği belirtilerek (UNDP, 2010a) biyoçeşitlilik ve ekosistem hizmetleri üzerinden kalkınma hedefi belirlenmiştir.

Az gelişmişliği tanımlama ve bunun üzerinden kurulan müdahale dili, tüm bu uluslararası kuruluşların açıklamalarında da görüldüğü üzere kapitalist bir işleyişin belirleyenleri (piyasa, yatırım, kredi, mülkiyet) üzerinden kurulmuştur. Doğayla iktisadi bir dilin dışında kurulan ilişkiler göz ardı edilmiştir. Raporlarda yoksul ve yerli halkın doğayla geçimlik düzeyde kurduğu ilişkinin zenginlik biriktirir hale dönüştürülmesine yönelik ortak bir vurgu geliştirilmiştir. Bu ortak vurgunun pratiğe geçişi yani doğanın zenginlik kaynağı haline getirilme süreci bir sonraki başlıkta inceleneceği üzere “çevresel gelir”, “ekosistem girişimciliği” gibi söylem ve faaliyetler üzerinden kurulmuştur.

Zenginlik Kaynağı Olarak Doğa

Kalkınma politikalarının 1945’lerden 90’lara doğru olan izleğinde temel değişimin birikimin yeni kaynağı olarak doğanın görülmesi olduğu söylenebilir. Bu temel değişim doğayla ilişkili yeni sermaye ve gelir kategorilerinin oluşturulmasına zemin hazırlamış; meşrulaştırma dilini ise çevre ve yoksulluk arasında kurulan ilişkiden almıştır. Çevre koruma politikalarının, çevresel gelire dönüştürülmesi, bu yoldan yoksulluğun azaltılması dolayısıyla bu politikaların bir kalkınma politikası aracı haline getirilmesi temel söylem olarak gelişmiştir.

Dünya Bankası 21. yüzyılda ülkelerin zenginlik kaynağını araştırdığı raporunda yeni zenginlik kaynağı olarak doğa sermayesini öne çıkarmış ve doğal kaynaklardan elde edilen gelirin kalkınmanın finansmanı açısından önem taşıdığına vurgu yapmıştır (World Bank, 2006). Diğer taraftan kirlilik ve çevresel tahribatın zararlarından en çok etkilenen kesim yoksullar olduğundan, ayrıca bu kesim için çevresel kaynaklar geçim kaynağı anlamına geldiğinden çevre korumasının kalkınmanın bir parçası olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmiş; çevre koruma politikalarıyla çevresel gelir yaratılarak fakirliğin azaltılmasına dikkat çekilmiştir (World Bank, 1992: 2). Bu çerçevede yoksulluğun aşılmasında doğa üzerinden yeni gelir arayışları; yani doğanın artık doğa sermayesi kavramında ifade bulduğu üzere doğal kaynak olarak kullanımının yanısıra sağladığı tüm ekosistem hizmetlerinin yeni gelir kategorilerine dönüştürülme çabası ortaya çıkmıştır. Bu çaba sonucunda “çevresel gelir” ve “ekosistem girişimciliği” iki önemli unsur olarak ekolojik varlıkların birikim sürecinde

zenginlik kaynağı aracı haline getirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Çevresel gelir, ekosistem ve doğayla ilişkili faaliyetlerden elde edilen gelirdir (World Resources Institute, 2008: 10). Bu gelir ormanlar, otlaklar, göller, denizler gibi doğal sistemlerden elde edilen gelirin yanında tarımsal ekosistemlerden (*agroecosystems*) elde edilen tarımsal geliri de kapsamaktadır (World Resources Institute, 2005: 34-35).

Çevresel gelirle ilgili iki önemli husustan ilki kaynağının ortak kullanılan varlıklar (balık yatakları, meralar gibi) olması, ikincisi temelde yoksulların gelir kaynağını oluşturmasıdır. Örneğin Beck ve Nesmith'in 2001 yılındaki çalışmasına göre ortak kaynaklar Hindistan'ın kırsal kesiminde yaşayan yoksullara yılda 5 milyar dolar gelir sağlamış; Adhikari'nin 2003 yılındaki çalışmasına göre ise Hindistan'da ortak kaynaklar yoksul hane halkının gelirinin % 29'undan fazlasını oluşturmuştur. Cavendish'in 1998 yılındaki çalışmasında ise Güneydoğu Zimbabve'de hanehalkı gelirinin kaynağını %35-40 arasında ortak kaynakların oluşturduğu tespit edilmiş; Kerapeletswe ve Lovett'in 2001 yılındaki çalışmasında ise Bostwana'da en fakir % 20'lik nüfusun gelirinin %51'ini ortak kaynaklardan elde ettiği belirtilmiştir (World Resources Institute, 2005: 39-40). Ancak yeşil kalkınmacılık anlayışının hâkim hale gelmesiyle yoksullar açısından önemli bir gelir kaynağı olan ortak varlıkların "çevresel gelir" adı altında geçimlik bir ilişki biçiminden zenginlik kaynağına başka bir ifadeyle sermaye birikimi sağlayacak bir ilişki biçimine dönüşümü hedeflenmektedir. Nitekim çevresel geliri artırmak için sıralanan şu öneriler bunu açık biçimde sergilemektedir: Yoksulların çevresel gelirinin artırılması için ekosistem mal ve hizmetlerinin ticarileştirilmesi, ekosistem girişimciliği için krediler oluşturulması, meta zincirinde daha fazla değer ele geçirilmesi, özel sektörle partnerlik yapılması ve "ekosistem hizmeti ödemeleri (*Payments for Ecosystem Services*)" gibi yöntemler yoluyla yeni çevresel gelir kaynakları yaratılması önerilmiştir (World Resources Institute, 2005: 81). Ancak yoksulların gelirini artırmak amacıyla sunulan bu öneriler piyasanın işleyişini hâkim kıldığı ölçüde gelirlerini artırmanın aksine varolan gelir kaynaklarını korumalarını bile ileride daha ayrıntılı tartışılacağı üzere zor hale getirmiştir.

Kalkınma ve doğa arasında kurulan ilişkide doğanın bir birikim kaynağı haline getirilmesindeki diğer unsur ekosistem girişimciliğidir. Ekosistem girişimciliği, küçük toprak sahibi çiftçilikten toplum odaklı ekoturizm yatırımlarına, ticari ağaç kesme faaliyetlerine kadar uzanan faaliyetleri kapsamaktadır. Başarılı bir ekosistem girişimciliğinin izole haldeki kırsal girişimcileri piyasalarla bağlantılandırmak ve iş kapasitelerini artırmaktan geçtiği belirtilmektedir (World Resources Institute, 2008: 47). Ekosistem girişimciliğindeki en çarpıcı

boyut ise toplulukların birer yatırımcı olarak tanımlanmasıdır. Topluluk düzeyinde yapılan çevresel projelere katılanların para, zaman, mal ya da emeklerini koyarak, proje nedeniyle kredi ve yardım kuruluşlarıyla iletişime geçerek ve dolayısıyla birtakım taahhütler altına girerek aktif yatırımcılara dönüştükleri belirtilmiştir. Örneğin, Dünya Bankası'nın "Gana Toplumsal Su ve Sağlık Önlemleri Projesi"nde projeye başlamak için proje maliyetlerinin %5'lik ve ayrıca projenin işletme ve bakım maliyetinin ise %100'lük kısmı için topluluklar taahhüt altına girmiştir. Zambia'da ise topluluklar projelerin finansal maliyetinin %15'lik kısmından, Brezilya'da ise altyapı projelerinin maliyetinin %15'inden sorumlu tutulmuştur. Yoksul aileler için parasal taahhüt altına girmenin mümkün olmadığı durumlarda, emek gücü katkısı uygun görülmüştür. Ancak bazen bu emek gücü katkısı, hasat oranını düşürmek şeklinde biçimlenmiş dolayısıyla doğal kaynaklara bağımlılığı yüksek olan yoksulların fedakârlık yapması beklenmiştir. Örneğin Bangladeş'deki bir projede (Management of Aquatic Ecosystems through Community Husbandry) göldeki balık oranını artırmak için, yoksulların belli noktalarda balık avlamaması ya da bazı balıkçılık malzemelerini kullanmaması şeklinde parasal olmayan taahhütler altına girmesi zorunlu tutulmuştur (World Resources Institute, 2008: 61-62). Böyle parasal olmayan taahhüt biçimleriyle katılımın artırılacağı, karşılıklı fedakârlıkla projenin sürdürülebilirliğinin sağlanacağı iddia edilmiştir.

Doğanın zenginlik kaynağı olarak tanımlanmasıyla, ekosistem hizmetleri girişimcilik faaliyeti içine sokulmuş, topluluklar yatırımcı olarak görülmüş, finansal taahhütler altına itilmiş, finansal taahhüt alamadıkları durumda "fedakârlık"lar yapması beklenmiştir. Fedakârlık olarak ifade edilen ise birikimin sürekliliği (projelerin sürdürülebilirliği) adına, gerektiğinde yoksul toplulukların geçim kaynaklarından tamamen vazgeçmeye zorlanması olmuştur.

Finansal Müdahale

Kalkınma teorilerinin az gelişmişliği tanımlarken kullandığı önemli ölçü birimlerinden biri daha önce belirtildiği üzere tasarruf oranlarının yetersizliğidir. 1940'lı yıllarda tasarruf oranlarının yetersizliği tam da finansal müdahalenin temelini hazırlamıştır. Kalkınma iktisadının temel vurgusundan biri tasarrufların yetersizliğinin yatırımlarda yetersizliğe yol açacak olması ve dolayısıyla yoksulluğun kaynağı olduğu öne sürülen sermaye birikimine engel oluşturmasıdır. İkinci Dünya Savaşı'nda sonraki kalkınma yıllarında ülkelerin tasarruf açığını kapamanın önemli araçlarından biri olarak dış finansman yani dış borçlanma ortaya çıkmıştır. "Kalkınma ekonomistlerinin ortak noktası olan az gelişmişliği yetersiz sermaye birikimi olarak tanımladıktan sonra, bu ülkelerde sermaye birikiminin gelişmesi için gelişmiş kapitalist ülkelere

aktarılabacak sermaye, yani sermayenin dışsal finans olgusu dönemin kapitalist pratiği açısından kalkınma yazınının en çok üzerinde durduğu konudur” (Ercan, 2003: 93). Bu kapsamda 1947 yılında dünya kamuoyuna sunulan Marshall Planı’yla az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelere kalkınmalarını sağlaması için dış yardım adı altında dış borçlar devreye girmiştir. ABD’den yapılan doğrudan ve dolaylı yardımlarla bu ülkelere krediler verilmiştir. Bu kredilerle “az gelişmiş” ülkelerin ABD’den ithalat yapabilmesi sağlanmıştır (Tören, 2006: 72). Böylece ABD sermayesi önemli kazançlar sağlamış; örneğin ABD Ekonomik İlişkiler Sekreter Yardımcısı William Clayton’un şirketi 1949 yazına kadar Marshall Planı siparişlerinden 10 milyon dolar kazanırken, 1950-51 yılları arasında General Motors 5,5 milyon dolar değerinde sipariş almış, Ford Motor ise 1 milyon dolar kazanmıştır (Peters, 2003: 41). Marshall Planı’nda dış yardımdan faydalanacak ülkelerin endüstrilerini devletleştirmemesi, özel sektörün zarar görmemesi, yardımların özel sektöre yapılması koşul olarak öne sürülmüştür (Tören, 2006: 67). Kalkınma yıllarında az gelişmişlikle mücadele adına ülkeler bir yandan dış borçlar üzerinden uluslararası finans sistemine diğer yandan uluslararası ticaret üzerinden uluslararası kapitalist sisteme entegre edilmiştir. Finansal müdahalenin zemini, tasarruf açığı, yabancı sermaye girişi ve sermayenin giriş koşulları üzerinden kurulmuştur. Finansal müdahale hem “az gelişmiş” olarak kategorileştirilen ülkelerin kapitalist birikim koşullarını hazırlayan hem de gelişmiş kapitalist ülkelerin sermaye birikim sürecini besleyici bir işlev görmüştür.

1990’lı yılların yeşil kalkınmacılık döneminde de finansal müdahale, hem uluslararası ekosistem ve biyoçeşitlilik piyasalarının oluşturulması hem de bu piyasalara az gelişmiş olarak adlandırılan ülkelerin içerilmesi sürecinde önemli rol oynamıştır. Uluslararası çevre kuruluşları, ülkelerin yoksulluklarını azaltmak adına oluşturdukları çevre programlarında, programların uygulanabilirliği için uzman desteği, teknolojik ekipman ihtiyacının olduğunu ancak bunların karşılanabilmesi için ülkelerin finansal desteğe ihtiyaç duyduğunu dile getirmiş böylece aynı şekilde dış borçlanma üzerinden finansal müdahalenin zeminini oluşturmuştur. Çevrenin korunması için çevre ekipmanları satın alınması gerekliliği ve çevre uzmanlarına olan ihtiyaç vurgusu, çevre kredilerini gündeme taşımış ve “az gelişmiş” ülkelerin çevre kredisi altında oluşan dış borçları çevre politikalarına müdahale edilmesine yol açmıştır. Borçlanma yeni çevresel koşulları, uluslararası çevre anlaşmalarına katılımı ve beraberinde yeni kredileri beslediği ölçüde, ülkelerin uluslararası biyoçeşitlilik piyasalarına dâhil olma sürecini hızlandırmıştır.

Örneğin Dünya Bankası, kredi alan ülkelerin çevresel değerlendirme raporları yapabilmesi için dış danışmanlara ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Dünya Bankası

1980'lerin ortasında beş çevre uzmanına sahipken, bu rakam bankanın çevre politikalarına verdiği önemin artmasıyla 1990'larda 200 tam zamanlı çalışan çevre uzmanına ulaşmıştır (World Bank, 1993: 10). Banka ve GEF (Küresel Çevre Fonu) aracılığıyla ülkelerin Ulusal Çevre Faaliyet Planları (NEAPs) yapılması sağlanmış ve bunlar yeni çevre yatırımları olarak tasarlanmıştır. Bu planlar Dünya Bankası'nın desteğinde ülke yetkilileri ve yabancı bağışçıların katılımıyla hazırlanmıştır (World Bank, 1993: 28). Planların finansal maliyetinin yarısı doğrudan kredi alan ülkeler tarafından karşılanmıştır (World Bank, 1993: 63). Böylece McAfee'nin (1999a: 166) belirttiği üzere çevresel yardımlar büyük ölçüde çevre projelerinde çalışan profesyonellere ve yabancılara, projeye bağlantılı STK ve kamu dairelerine ve simgesel düzeyde ise bu projelerde iş olanağı sağlayan yerel halka gitmiştir.

Dünya Bankası'nın vurguladığı üzere çevresel yatırımların "azgelişmiş" ülkeler tarafından finanse edilmesi bu ülkelere sermaye akışlarını gerektirmektedir (World Bank, 1992: 175). Dünya Bankası hem bu tespiti yapmış hem de sermaye akışını sağlayan kurumların başında gelmiştir. Dünya Bankası 1992 yılında Rio De Janeiro'daki UNCED zirvesinden sonra gelişmekte olan ülkelere çevre stratejileri geliştirmeleri ve gerçekleştirmeleri için finansal desteğini artırmış (1993: 17), bu zirveden bir yıl sonra hazırladığı raporunda çevresel faaliyetler için verdiği kredi taahhütlerini 1989 yılındaki borç verme oranının 30 katına yükseltmiştir (World Bank, 1993: 4). Bu veri bankanın 1990'lı yıllarda çevre konusuna yaklaşımındaki dönüşüm açısından önem taşımaktadır. Bankanın sağladığı finansmanla "gelişmekte olan ülkeler" in, "temiz teknolojiler" ithal etmesi ve kirlilik kontrolüne yönelik harcama yapması mümkün kılınmıştır (World Bank, 1992: 175). Bu dönüşümle birlikte bir yandan gelişmiş kapitalist ülkelerin para sermayeleri çevre kredileri vasıtasıyla paralarını değerlendirebilecekleri yeni alanlar bulmuş olacak, diğer yandan çevre teknolojileri yeni bir piyasanın gelişmesini hızlandıracaktır. Böylece "gelişmekte olan ülkeler" açısından borç kısılcasına girmelerini hızlandıran, şirketler açısından ise kârlı bir süreç ortaya çıkmış olacaktır. Nitekim Uluslararası Finans Kurumu (*International Finance Corporation*) çevresel mal ve hizmetlere yapılan özel yatırımların piyasa potansiyelini belirlemek amacıyla dokuz ülke üzerinden (Şili, Macaristan, Endonezya, Malezya, Meksika, Pakistan, Polonya, Tayland ve Türkiye) yaptığı araştırmada, şirketler açısından bu piyasaların önemini ortaya koymuş, araştırmada bu piyasaların küçük olduğunu ancak gelecek yıllarda hızlı bir büyümeye girmelerinin olası olduğunu belirtmiş; atık yönetimi, endüstriyel kirliliği önleyici teknolojiler konusunda bu piyasaların özel yatırımlar açısından fırsatlar içerdiğini belirtmiştir (World Bank, 1992: 175). Çevresel mal ve hizmet ticaretine ilişkin piyasaların zamanla ulaştığı büyüklük³, bu tespitin zamanla gerçekliğe dönüştüğünü göstermektedir. Bu durum Dünya Bankası'nın çevre

kredilerine giderek artan biçimde verdiği önemin ve ülkelerin ulusal çevre planları hazırlaması gerektiğine yönelik vurgusunun altında yatan nedenlerin cevabını vermektedir.

Çevresel piyasaların gelişimi ve çevre kredileriyle ülkelerin girdiği borç kısıkağı, çeşitli çevresel koşullarla karşı karşıya kalmaları sonucunu doğurmuştur. Teknik yardım, uzman desteği, eğitim vb. için verilen krediler daha sonra “yeşil koşullara” dönüşmüştür. Yeşil koşullar; uluslararası çevre anlaşmalarına katılım, ABD ve Avrupa’yı model alan ulusal çevre planlarının hazırlanması, doğal kaynakların (su, kereste gibi) fiyatının yükseltilmesi ve devletin bunlardan elde ettiği gelirin artırılması, kirletme standartlarının konulması, Dünya Bankası uzmanlarının kiralanması ve bankadan çevre kredileri alınması gibi uzun bir liste halindedir. Bu koşullar gelişmekte olan ülkelerin bankadan alacağı diğer finansal desteklerin de koşulu haline gelmiştir. Bankanın bu gücü, söz konusu ülkelerde yeni bir çevre bakanlığı gibi çalışan bürokratik yapının şekillenmesine ve doğanın piyasalarda meta süreçlerine dâhil edilmesine yol açmıştır (McAfee, 1999a: 113-114). Dünya Bankası, ülkelerin yapılan yardımlar karşılığında uyum programlarının yükümlülüğünü almasını istemiştir (World Bank, 1992: 24). Borç alan ülkelerin, borçlarının finansmanını özellikle kamu sektöründe tasarruf oranını artıran politikalar izlemesiyle mümkün olacağını belirtmiştir (World Bank, 1992: 175). Bu söylem 1980’li yıllarda Dünya Bankası’nın “az gelişmiş” ülkelere verdiği krediler karşılığında dayattığı yapısal uyum programlarıyla aynı dile sahiptir. Yapısal uyum programlarının taşıdığı temel öğeler kamu kesimi borçlanma gereğini azaltmak için kamu yatırımlarının kısılması, özelleştirmelere öncelik verilmesidir. Böylece bir yandan uluslararası sermayenin alacaklarının tahsil edilmesi diğer yandan özelleştirmelerle piyasa ekonomisinin hâkim kılınması sağlanmış olacaktır (Şenses, 2003: 119). Bu açıdan yeşil kalkınmacılık döneminde “az gelişmişlerin kalkınması” için verilen çevre kredilerinin de benzer bir işleyişe sahip olduğu; hem “az gelişmiş” olarak tanımlanan ülkelerde geçimlik amaçlarla kullanılan ekolojik varlıkların uluslararası biyoçeşitlilik piyasasına sokulmasının önünün açılmasına hem de tasarruf vurgusuyla kredilerin geri ödemesini sağlayacak yeşil koşulların oluşumuna yol açtığı söylenebilir. Ancak yapısal uyum programlarının toplumsal açıdan eğitim, sağlık ve sosyal hizmet harcamaları üzerinde olumsuz sonuçlar yarattığına dair oluşan geniş fikir birliği (Şenses, 2003: 118) göz önüne alındığında çevre kredilerinin ödenmesi kapsamında oluşturulacak tasarruf tedbirlerinin de benzer olumsuz toplumsal sonuçlar doğurabileceği dikkate alınmalıdır. Böylece yeşil kalkınma için çıkılan yolda yeni toplumsal adaletsizliklerin zemini oluşabilecektir.

Çevre kredileri konusunda üzerinde önemle vurgu yapılması gereken, Dünya Bankası’nın çevresel finansman konularını asıl yürüten kurum olarak 1991’de

kurulan Küresel Çevre Fonu'dur(GEF). GEF, başlangıcında Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından düzenlenmekle birlikte, yapısına hâkim olan ve temel uygulayıcısı Dünya Bankası olmuştur (McAfee, 1999a: 68). GEF, küresel çevreyi korumayı hedefleyen faaliyetleri gerçekleştiren ülkelere bağış ve fon sağlayan finansal bir mekanizmadır (GEF, 1995; GEF, 1996). GEF, yeşil büyümenin harekete geçirilmesi ve iktisadi kalkınma açısından küresel çevresel konuların ana akımlaştırılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

GEF'e ilişkin çelişki ve eşitsizlikleri ortaya koyan önemli husus, verdiği kredileri yalnızca küresel çevresel fayda yaratan (biyolojik çeşitlilik, iklim değişikliği, uluslararası sular, ozon tabakasının delinmesi) projelerle sınırlamasıdır (GEF, 1995; GEF, 1996). Küresel çevresel faydaların marjinal maliyeti karşılaması ve çevresel faydaların ulusal faydayı aşarak küresel düzeyde oluşması durumunda kredi vermektedir (World Bank, 1993: 123). Marjinal maliyetlere, yardım alan ülkelerin kendi sınırları içinde kendi vatandaşlarını etkileyecek, yerel ihtiyaçlarını karşılayacak sürdürülebilir kalkınma faaliyetleri dâhil edilmemekte ve bu tip faaliyetlere kredi sağlanmamaktadır (McAfee, 1999a: 165). Marjinal maliyet, yardım alan ülkelerin "küresel" olarak tanımlanan faydaları sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği çevresel faaliyetler sonucunda ortaya çıkan maliyetler olarak alınmaktadır. Örneğin, atmosfer kullanımından kimsenin dışlanmadığı "küresel" bir kaynak olarak ele alınmaktadır. Ancak aslında sanayileşmiş ülkeler sürdürülebilirlik sınırlarının ötesinde atmosfere sera gazı ve kimyasal salınım yaparak atmosferin faydalarına önceden el koymuştur. Diğer taraftan sanayileşmiş ülkelerin ya da özel girişimcilerin enerji tasarruflu ampuller üretme projelerinden sağlanan faydalar "küresel" olarak kabul edildiği için GEF kredilerine uygun bulunmaktadır. Ancak parçacık kirleticileri azaltma projelerinden sağlanan faydalar, hava kalitesi ve insan sağlığı açısından önemine bakılmaksızın ülke sınırları dışına yayılmadığı için "yerel" fayda olarak alınmakta ve GEF kredilerine uygun bulunmamaktadır. Bazı projelerin yalnızca sanayileşmiş ülkelerdeki yüksek gelirli sektörler tarafından gerçekleştirilebilecek bütçedeki projeler olduğu dikkate alındığında "küresel fayda" kavramının aslında seçkinlerin faydasını temsil ettiği söylenebilir (McAfee, 1999a: 166). Başka bir çelişki de GEF'in doğal varlıkların aşırı kullanımı ve kaybı sonucu oluşan biyoçeşitlilik kaybını küresel bir sorun olarak faaliyet alanı içine dâhil etmesine rağmen, tarımsal biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı faaliyetlerini "marjinal maliyet" testinden ulusal fayda yaratması (gıda güvenliği sağlaması ve yoksulluğu azaltması) nedeniyle geçirmemesidir (Lake, 1998: 71). Çarpıcı diğer bir çelişki ise GEF'in kendi performans değerlendirmesinde de gösterildiği üzere, GEF projelerinde biyoçeşitliliğe fiziksel olarak zarar veren faaliyetlere aktif bir şekilde karşı çıkılmamış (örneğin bir koruma alanında yol

yapımı, çevreye zarar verici bir maden işletmeciliği), bu faaliyetlerin devam etmesine izin verilmiş olmasıdır. Sadece birkaç projede koruma alanındaki çevreye zararlı faaliyetler ertelenmiş ya da koruma alanının uzağına alınmıştır (Porter vd.,1998: 32-34 aktaran McAfee, 1999a: 192). GEF'in bu uygulamaya örneklerindeki çelişkiler dikkate alındığında her ne kadar GEF projeleri küresel topluma fayda sağlamak üzerinden meşrulaştırılsa da, projelerden fayda sağlayanlar açısından küresel fayda tanımının eşitsizlikler içerdiği görülmektedir.

GEF, öncelikli hedefinin gelişmekte olan ülkelerin çevresel sorunlarını çözmek olduğunu iddia etmesine rağmen, iklim değişikliği, ozon tabakasının incelmeye gibi yapısal sorunlarla uğraşması ancak gelişmekte olan ülkelerin su, toprak kirliliği gibi daha yoğun biçimde yerel nitelikteki sorunlarla karşı karşıya kalması göz önüne alındığında iddiası gerçekliğini yitirmektedir (Duru, 2003: 93). GEF, güney ülkelerinin çölleşme, ormansızlaşma gibi temel olan yerel çevre sorunlarını küresel çevre sorunu olarak almadığı gibi ulus ötesi firmaların kirletme faaliyetlerini de yerel ve politik olarak tanımlayarak kendi faaliyet alanına katmamıştır (McAfee, 1999a: 163-165).

GEF'in çevrenin korunması ve çevre ile yoksulluk arasındaki ilişkiye dayalı olarak ülkelerin kalkınması için verdiği çevre kredileri sermaye birikim sürecinde yeni değerlendirme alanları olarak çevresel mal ve hizmet piyasalarından biyoçeşitlilik piyasalarına çeşitli piyasaların gelişimini sağlamış, yeşil kalkınma adına "az gelişmiş" ya da "gelişmekte olan" ülkeler çevre kredileri üzerinden yeni borçlar edinmiştir. Bu ülkeler bir yandan yeni borçlar edinirken diğer taraftan borçlarını çevirebilmek için ekolojik varlıklarını daha fazla piyasaya sokmuştur. Bu durum ise çevrenin korunması ve kalkınma adına yürütülen bu süreçte ekolojik yıkımın hızlanmasına yol açmıştır.

Bioçeşitlilik Piyasası Örneği

Sermayenin kendisine yeni değerlendirme alanları arayışı, 1990'lı yıllarda doğa üzerinde yoğunlaşmasına yol açmış ve bu süreçte ekolojik varlıklar uluslararası aktörlerin paylaşım savaşına konu olmuştur. Bu sürecin kalkınmayla ilişkilendirilmesi paylaşım mücadelesinin "yoksullukla mücadele" adına yapılmasından kaynaklanmıştır. Çalışmanın bu ikinci kısmında kurulan teorik çerçeve bir ekosistem piyasası olan biyoçeşitlilik piyasaları özelinde incelenecektir. Bioçeşitliliğin nasıl çevresel gelir kaynağı ve girişimcilik alanı haline getirdiği, ülkelerin biyolojik zenginliklerinin sınıfsal açıdan en düşük gelirli kesimler olan yerli halk ile ulusal ve uluslararası sermayeler arasında nasıl yeni bir paylaşım sürecine sokulduğu ele alınacaktır. Bu çerçevede çalışma öncelikle biyoçeşitlilik piyasalarını düzenleyici rolüyle Bioçeşitlilik

Sözleşmesi'nin, ardından biyoçeşitlilik piyasa türlerinin incelenmesiyle sürecek ve en sonunda bu sürecin meşrulaştırılmasında kullanılan söylemler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Bioçeşitlilik Piyasalarını Düzenleyici Rolüyle "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi"

Birleşmiş Milletler Çevre Programının gözetiminde oluşturulan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (CBD) 1992'de Rio de Janeiro'da BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda imzaya açılmış, 29 Aralık 1993'de ise yürürlüğe girmiştir. Sözleşmeyle biyolojik çeşitliliğin korunması, sürdürülebilir kullanımı ve genetik kaynakların kullanımından doğan faydaların adil ve hakkaniyete uygun paylaşımı şeklinde üç ana amacın gerçekleştirilmesi doğrultusunda sürdürülebilir kalkınma hedeflenmiştir (CBD, 1996). Sözleşme her ne kadar fayda paylaşımı ve yerel toplulukların bilgi ve yöntemlerini koruma ve saygı gösterme vurgusuyla yankı uyandırır da, asıl işlevi biyolojik kaynakların uluslararası yönetimine ilişkin kurulan yapıda, yerele ait kaynakların yönetimine uluslararası aktörlerin (gelişmiş kapitalist devletler ve STK'lar) dâhil olduğu bir sürecin zeminini hazırlaması olmuştur. Sözleşme, içerdiği hükümlerle biyolojik çeşitlilik piyasalarının kurulumunu düzenleyen bir rol üstlenmiştir.

Bioçeşitlilik sözleşmesi, biyolojik çeşitlilik üzerinde devletin ve küresel aktörlerin hükümranlık hakkını yeniden biçimlendiren, biyolojik ve genetik kaynakların küresel ekonomide değerli varlıklar olarak (yalnızca içkin değeriyle değil piyasa değeriyle) tanınmasını sağlayan bir sözleşmedir (Ballesteros, 2007: 29). Sözleşmenin en çarpıcı hükümlerinden biri biyoçeşitlilik üzerinde mülkiyet rejimini yeniden biçimlendiren hükümranlık hakkına ilişkin düzenlemedir. CBD devletlerin kendi biyolojik kaynakları üzerinde hükümran haklara sahip olduğunu, mülkiyet hakkının ülkelere devredilmesini ve biyoçeşitlilikten doğan hakların ülkelerin uygun gördüğü biçimde paylaşımını kabul etmektedir (CBD, 1996). Hükümranlık hakkına ilişkin bu vurgusu çeşitli dönüşümlere işaret etmekte, genetik kaynakların açık erişiminden (open access) devletin belirlediği sınırlar içinde erişim hakkına geçişi sağlamaktadır (Ballesteros, 2007: 32). Genetik kaynaklar yüzyıllarca kimsenin sahip olmadığı, bedava olarak ulaşılabilen insanlığın ortak mirası olarak görülmüştür. Ortak miras sistemi, devletin genetik kaynaklara erişimi kısıtlamadığı, açık erişimin olduğu bir yapıdır (Raustiala ve Victor, 2004: 281). Yirminci yüzyılda bu kural hızla değişmiş, günümüzde genetik kaynakların devlet mülkiyetine ve patent gibi fikri mülkiyet haklarıyla özel mülkiyete bağlı olduğu kabul edilmiştir (Raustiala ve Victor, 2004: 278-279). Böylece genetik kaynakların ortak miras sisteminden, Raustiala ve Victor'un tanımlamasıyla "mülkiyet hakları sistemi"ne geçilmiş; biyoteknolojik devrimle genetik kaynakların bir zenginlik kaynağı haline gelmesi, genetik kaynakların değerinde artış yaratması yeni bir mülkiyet hakkı sistemini

ortaya çıkarmıştır (Raustiala ve Victor, 2004: 282-283). CBD'nin yayınlanan ilk müzakere metninde biyoçeşitlilik "insanlığın ortak mirası (common heritage of human kind)" olarak alınmıştır. Ancak genetik kaynakların "ortak kullanılan varlıklar (global commons)" olarak alındığı diğer taraftan fikri mülkiyet haklarının kabul gördüğü bir CBD metninin genetik kaynaklarının kuzeyden güneye tek yönlü akışına yönelik uluslararası yasal bir temel yaratacağı ve gen kaynağı ülkelerin kendi sınırlarında patentlenmiş ürünlerin biyolojik örneklerini toplamasını engelleyecek yasal bir mekanizmaya yol açacağı endişesiyle "ortak miras" kavramı "ortak endişe (common concern)" olarak değiştirilmiştir (McAfee, 1999a: 240). Mülkiyet hakkı sistemindeki değişim faydaların paylaşımında büyük anlaşmazlıklar yaratmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, teknolojik değişimle genetik kaynaklardan elde edilen faydadan pay almak için kaynaklar üzerinde devlet kontrolünü talep ederken, sanayileşmiş ülkeler serbest piyasa bir yaklaşımı savunmuştur (Raustiala ve Victor, 2004: 283). Gelişmekte olan ülkelerin müzakerecileri biyoçeşitlilik sözleşmesinde yer alan biyokaynaklar üzerindeki hükümlerle ilgili olarak önem verirken; ABD ve biyoteknoloji endüstrisi bu hakları fikri mülkiyet haklarına bir tehdit olarak görmüştür. Bu durum CBD'de yer alan hükümlerle ilgili hakları ve TRIPS'de yer alan fikri mülkiyet haklarının birbiriyle çeliştiği yönünde bir tartışmaya yol açmıştır (Çoban, 2004: 749). Hükümlerle ilgili hakları ve özel mülkiyet hakları, kaynaklara ulaşım kısıtlanmadığı, biyolojik kaynaklar üzerinde özel haklar (exclusive rights) oluşturulmadığı takdirde biyoçeşitliliğin korunamayacağına ilişkin bir varsayımı taşıdığından, birbiriyle çelişmek yerine ister özel ister devlet mülkiyeti biçiminde olsun biyolojik kaynaklar üzerinde mülkiyet oluşturma noktasında kesişmektedir. Bu mülkiyet rejimleri, topluluk hakkını (community rights), biyolojik kaynakların ortak miras sisteminde kullanılmasını görmezden gelerek, kaynakların korunmasını mülkiyet oluşturulmasına bağlamaktadır (Çoban, 2004: 749).

Zıtlık biyolojik kaynaklar üzerinde özel mülkiyet ya da devlete hükümlerle ilgili hakları tanınması arasında değil, mülkiyet rejimleriyle ortak miras sistemi arasındadır. Çünkü mülkiyet rejimleri (ister birey ister bir grup ya da devlet olsun) mülk sahibine kaynaklara erişimi kontrol etme gücünü vermektedir (Çoban, 2004: 750). Ayrıca fikri mülkiyet hakkının kabulü, hükümlerle ilgili bir devletin kendi sahasında yaptığı yasal düzenlemeyle mümkün olduğundan özel mülkiyet hakkı hükümlerle ilgili haklarıyla koordinasyon içindedir (Çoban, 2004: 751). Dolayısıyla Çoban'ın (2004: 750) vurguladığı üzere, devlet CBD'nin işleyişini sağlamak için fayda paylaşımı ve teknolojiye erişim konusunda kısıtlama ekseninde yasal önlemler alacak ve neticede CBD'de hükümlerle ilgili hakkının kabulü özel mülkiyet rejimiyle ve fikri mülkiyet haklarıyla bir zıtlık değil denge taşımış olacaktır. Hükümlerle ilgili hakları ve fikri mülkiyet arasında bir zıtlık olmadığını gösteren

en çarpıcı örnekler ileride incelenecek olan “bioprospecting” sözleşmeleridir. Devletin biyoçeşitlilik enstitüleri ile şirketler arasında yapılan sözleşmelerle, enstitünün topladığı biyolojik örnekler şirketlere para karşılığında verilmekte, devletin ve şirketlerin çıkarlarının kesiştiği bir süreç oluşmaktadır.

Diğer taraftan CBD metninde hükümler hakkının kabulü, fikri mülkiyet hakkının sözleşmeden çıkarılmasını gerektirmemiş aksine sözleşme metninin 16. maddesinde buna yer verilmiştir. Ancak çelişki, bir yandan sözleşmenin 15. maddesinde genetik kaynakların ticari ve başka amaçlarla kullanımından doğan yararların adil ve hakkaniyete uygun biçimde taraflar arasında (genetik kaynakları sunan ve alan ülkeler arasında) paylaşımı vurgusu; diğer taraftan 16. maddesinde teknolojinin patent ve diğer fikri mülkiyet haklarına tabi olması durumunda gelişmekte olan ülkelerin teknolojiye erişim ve teknoloji transferinin fikri mülkiyet haklarının korunduğu bir çerçevede yapılması arasında oluşmuştur (CBD, 1996). Çünkü fikri mülkiyet haklarının kendisi, gelişmekte olan ülkelerin biyoçeşitlilikten elde ettiği faydaların önünde önemli bir engeldir. Bilgi kıt bir meta (kullanımıyla miktarı azalan bir mal) olmamasına rağmen, fikri mülkiyetle bilgi alanında kıtlık yaratılır, “dışsallaştırma (*externalisation*)” birikim sürecinin bir parçası olur (Çoban, 2004: 752). Canlı organizmalar kendi kendilerini yenileyebilmelerine rağmen patentler ve biyolojik-teknik mekanizmalarla bunlar üzerinde kıtlık yaratılır (Çoban, 2004: 753). Dolayısıyla fikri mülkiyet haklarının olduğu bir düzenleme, sözleşmenin 15. maddesinde belirtilen adil ve hakkaniyete uygun bir paylaşımı yaratmak bir yana varolan kazançları da yok edecek bir zemini hazırlamaktadır. Nitekim sözleşmenin tarafları arasında yer alan yerel halklar, çiftçi hareketleri ve bunların sivil toplum kuruluşları CBD metninde yer alan fikri mülkiyet haklarına karşı itirazda bulunmuştur. Bu itiraz noktaları; fikri mülkiyet hakları ile kolektif bilgi üretim sistemi arasında çelişkiler olması, fikri mülkiyet hakları sisteminin yerel halkın bilgisine el konularak eşit fayda paylaşımı olmadan bilginin ticari kullanımını sağlaması, fikri mülkiyet hakları sisteminin teşvik ettiği teknolojik gelişmelerin biyolojik çeşitliliği tehdit etmesi, varolan koruma mekanizmasının yerel halkın mülkiyet haklarını korumakta yetersiz kalacağı üzerinedir (Coordinadora do las Organizaciones de los Pueblos de la Cuenca Amazonia, 1994 aktaran McAfee, 1999a: 270-271). Fikri mülkiyete geç kapitalistleşen ülkelerin getirdiği tüm itirazlara rağmen, erken kapitalistleşen ülkelerin teknoloji transferi konusundaki endişeleri ağır basmış, fikri mülkiyet hakları sözleşme metnine konulmuştur. Nitekim CBD’nin finansal mekanizmasının GEF ile sağlandığı, GEF’in fonlarının ise gelişmiş kapitalist ülkeler ve bunların güçlü olduğu uluslararası kuruluşlar tarafından oluşturulduğu ve dolayısıyla GEF üzerinde hâkim bir etkiye sahip oldukları dikkate alındığında, bu hâkim etkinin biyoçeşitlilik sözleşmesinin anlaşmazlık

taşıyan maddelerinin şekillenmesinde de gelişmiş kapitalist devletler lehine olacağı aşikârdır.

CBD, yeni uluslararası toplumsal hareketlerden yükselen itirazları, biyoçeşitliliğin yerinde korunması (in-situ conservation), geleneksel yaşam tarzlarının korunması gibi unsurlarla sözleşme metnine yansıtmaya çalışsa da, genetik kaynaklara ticareti yapılabilir kaynaklar olarak odaklanmıştır (McAfee, 1999a: 275). CBD'nin içinde yer alan “genetik kaynakların kullanımından doğan faydalar” (madde 1), “genetik kaynakların ticari kullanımından doğan faydalar” (madde 15), “genetik kaynaklara dayalı biyoteknolojiden doğan faydalar” (madde 19) şeklindeki hükümler biyolojik çeşitliliği bir metaya, onu doğayla olan karmaşık ilişkisinden ayırarak tüketilebilir değerli bir unsura indirgemektedir. Bu indirgeme biyolojik çeşitliliğin ekolojik ve toplumsal ilişkilerle iç içe geçmişliğini azımsayarak, piyasada kâr için satılan bir ölçüğe düşürmektedir (McAfee, 1999b: 144). CBD'nin bu yapısı Nagoya'da yapılan CBD/COP'taki iki olayda açık biçimde ortaya çıkmaktadır. İlki; büyük şirketlerden temsilcilerin, STK'lar ve hükümetlerin katıldığı “Ekonomi ve Ekosistemler Üzerine Diyalog” başlıklı yapılan oturumdur. Katılan aktörler oturumda sermaye birikiminde yeni bir potansiyel meta formu olarak biyoçeşitlilik, doğa sermayesine değer biçilmesi ve bundan sağlanacak kazançların önemi, ekosistemlerin parasal değerlerinin milli hesaplara dâhil edilmesini tartışmıştır. İkincisi; parlamenterlerin oluşturduğu, doğa sermayesinin politika yapımına dâhil edilmesine ilişkin pratik adımların atılması konusunda yapılan buluşmadır. Bu iki olay CBD/COP'un doğa sermayesine ilişkin planların hazırlanması ve yürürlüğe konmasında, doğaya ilişkin piyasa mantığının kurumsallaşmasında oynadığı rolü göstermektedir (Corson ve MacDonald, 2012: 277-278).

CBD, 1980'lerde, alternatif bir sermaye birikim alanının yokluğuna ilişkin söylemin oluştuğu ve bu söylemin ardından kurumlar aracılığıyla biyoçeşitliliğin birikimin yeni bir aracı olarak şekillendiği bir bağlamda ortaya çıkmıştır (Corson ve MacDonald, 2012: 270). CBD, doğal kaynakların mülkiyeti, yönetimi, uluslararası hareketliliği konusunda dünyadaki çatışmaların alanı olmuştur (McAfee, 1999a: 223). Çatışmanın boyutunu, endüstriyel olarak üretilen ilaçların %25'inin doğal kaynaklardan üretilmesi ve bu endüstrinin kuzeyin sanayileşmiş ülkelerinde konumlanması, diğer taraftan bu endüstrinin kullandığı hammaddenin ise güney ülkelerinde özellikle tropikal ormanlar ve denizlerde yoğunlaşması ortaya çıkarmaktadır. Biyoçeşitlilik sözleşmesi bu kaynaklardan sağlanan zenginliğin paylaşılması temelinde yapılmıştır (Mulligan, 1999: 35-36). Sözleşmede biyosferin korunmasına yönelik çağrı yapılırsa da aslında doğaya daha geniş biçimde el koymanın yapısı hazırlanmıştır (Ballesteros, 2007: 29).

Sözleşme, biyolojik kaynakların küresel ölçekte politik ve ekonomik ilişkilerde paylaşım koşullarını belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Biyçeşitlilik Piyasa Türleri

Yeşil kalkınmacılık dönemini tanımlayan ana unsur ekolojik varlıkların zenginlik kaynağı haline gelmesi ve bir kalkınma politikası aracı haline dönüştürülmesi olduğu ölçüde bunu harekete geçiren ekosistem piyasaları olmuştur. Ekosistem piyasaları içinde karbon piyasasının yanında en hızlı gelişenlerden bir diğeri biyçeşitlilik piyasası olmuştur.

Geçmişte ekosistem yönetimi ekonomik büyümeye bir engel olarak görülürken; şimdi ekosistemlerin korunması büyümenin sürdürülebilmesi için önemli hale gelmiştir (UNDP, 2010a: 32). Girişimciler, biyçeşitlilik ve ekosistemlere dayalı iş fırsatları geliştirebilmek amacıyla piyasalar yaratılmasını ve doğal varlıkların parasal değerinin yükseltilmesini savunmuştur (UNDP, 2010a: 46). Yeşil kalkınmacılık döneminin ana damarını bu gelişmeler (ekosistem hizmetlerinin fiyatının belirlenmesi, piyasalarının kurulması, ürün farklılaştırmasını sağladığı ölçüde biyçeşitliliğin rekabetin ana unsurlarından biri haline gelmesi) oluşturmakla birlikte, aslında biyçeşitlilik uzun yıllardan beri ticaretin gündemindedir. Ancak şimdiye kadar, yeni gelişen biyçeşitlilik piyasaları ve yeşil teknolojiler; piyasaya erişim, ticareti kolaylaştırma, ticaretin önündeki teknik engeller, teknoloji transferi, yenilik ve teşvik perspektifinden tartışmalara konu olmamıştır (UNCTAD, 2012: 25). Bu tartışmaların en açık biçimde gerçekleştiği alan Biyçeşitlilik Sözleşmesi müzakereleridir.

Biyçeşitliliğin katma değerli mal ve hizmetlere dönüştürülerek kalkınmanın motoru olacağına ilanı (UNCTAD, 2012: 39), sermayenin kendisine yeni bir değerlendirme alanının ilanı olmuş böylece farklı biyçeşitlilik piyasaları kurulmuştur. Biyçeşitlilik piyasaları; “bioprospecting” faaliyetleri, biyçeşitlilik kredileri/ ofsetleri, çevresel hizmet ödemeleri (payments for ecosystem services) olmak üzere üç temelsınıflandırmadan (Landell-Mills ve Porras, 2002: 29-31; Jenkins vd., 2003: 35) hareketle incelenecektir.

i)“Bioprospecting” Faaliyetleri: Ticari açıdan değerli genetik ve biyomedikal mallar için gerekli biyolojik maddelerin araştırılmasıdır (Wynberg ve Laird, 2007: 20). Geçmişte madencilerin altın araması gibi şimdi de firmalar değerli genetik kaynaklar arayacaktı (Raustiala ve Victor, 2004: 289). Biyolojik maddelerin toplanması, incelenmesi ve ticarileştirilmesi insanın uygarlığı kadar eskidir. Günümüzde de ilaç, biyoteknoloji, tohum, bahçe bitkileri, kozmetik, parfüm, yiyecek-içecek endüstrileri genetik ve biyolojik kaynaklardan sayısız ürün elde edilmektedir (Laird ve Wynberg, 2008: 28). “Bioprospecting” genetik ve

bilgi teknolojilerinin arayüzeyinde yer almaktadır. Bu nedenle bioprospecting faaliyetleri son yıllarda kamuda ilgi uyandırmıştır (Wynberg ve Laird, 2007: 20). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde artan tür ve doğal yaşam ortamı kayıpları, bunun nedeni olarak özellikle çevre iktisatçıları tarafından doğal alanların ortak kullanıma açık olmasının gösterilmesi, açık erişimin aynı zamanda Batı ülkelerinin kaynakları çalmasına yol açması şeklinde sıralanan nedenler bioprospecting faaliyetlerinin kavram ve pratik olarak ortaya çıkmasını ve bir “yeşil kalkınma” faaliyeti olarak gelişmesini sağlamıştır (Castree, 2003: 37). Bu kavramsal yenilikle gelişmekte olan ülkeler ve biyoteknoloji firmaları biyoçeşitlilikten daha fazla değer sağlama arayışına girmiştir (Raustiala ve Victor, 2004: 289). Gelişmekte olan ülkelerin biyoçeşitliliğe sahip ancak tıbbi ürün üretme ve pazarlama konusunda yetersiz olması; sanayileşmiş ülkelerin ise tıbbi ürün üretecek ve pazarlayacak kaynağa sahip ancak geleneksel ilaçların bilgisi ve genetik koduna sahip olmaması (Chichilnisky, 1993: 7); gelişmekte olan ülkelerin hızlı bilimsel ve teknolojik gelişmelere erişim kapasitesinin sınırlı olması ancak bunları kullanma isteği; gelişmiş ülkelerdeki şirket ve araştırma kurumlarının ise bu çeşitliliği araştırma ve yenilik bulma isteği bu alanda bir mübadele ilişkisi kurmuştur (ten Kate ve Laird, 2000: 242). Böylece biyoçeşitliliğin mübadelesine ilişkin piyasa süreci “bioprospecting” sözleşmeleriyle kurulmuştur.

“Bioprospecting” faaliyetleri özellikle biyoçeşitlilik sözleşmesinin mülkiyet ve fayda paylaşımı hükümlerinin ete kemiğe bürünmüş hali olarak ortaya çıkmıştır. Biyolojik varlıkların açık erişiminden ya da biyokaçakçılıktan⁴ doğacak olumsuz ve eşitsiz hallerin bu sözleşmeler temelinde sağlanan fayda-paylaşımıyla giderileceği öne sürülmüştür. Fayda paylaşımı temelinde yapılan sözleşmelerle, geç kapitalistleşen ülkeler devletlere tanınan biyolojik kaynaklar üzerindeki hükümlerle, kendi sınırları içinde biyolojik varlıkların araştırılması karşılığında çeşitli parasal ve parasal olmayan getiriler elde edecek, şirketler ise kendileri için gerekli biyolojik örnekler kavuşmuş olacaktır. Bu açıdan “bioprospecting” faaliyetleri genetik kaynakların mülkiyetine ilişkin yeni uluslararası düzlemin önemli bir ayağı olmuştur.

“Bioprospecting” sözleşmelerinin sağladığı parasal olmayan faydalar; yerel mülkiyet haklarının korunması, yerel bilginin artan kültürel değeri, fikri mülkiyet haklarının ortak sahipliği, artan bilimsel kapasite, teknoloji transferi, kamu sağlığı, bitki yetiştirme, örneklerin toplanması gibi konularda eğitim, istihdam, altyapı gelişimi (laboratuvar inşası vb.), köy okulu ve klinik yapımı olarak sıralanmaktadır. Parasal faydalar olarak ise; kaynak erişimine ödeme, araştırma bağışları, kâr paylaşımı, numune ücretleri, iş bitimi ücretleri, araştırma bütçesi hissesi, telif hakkı ücretlerinden hisse, lisans ücreti gibi kaynağı

sunan ülkelerin parasal gelirler elde etmesi olarak sıralanmaktadır (Byström vd., 1999: 62; Landell-Mills ve Porras, 2002: 33-34). Bu sözleşmeler biyolojik kaynaklar üzerinde parasal bir ödeme mekanizması geliştirmesi açısından önemli bir kırılma noktası oluşturmakta, bu kırılmanın diğer ayağını ise daha önce kamu sektöründe yapılan tarımsal ve tıbbi araştırmaların özelleştirme süreciyle şirketlerin eline geçmesi, tarım ve ilaç endüstrilerinin ortaya çıkması ve bu endüstrilerdeki şirketlerin tekelleşmesi (Novartis, Monsanto, DuPont) ve beraberinde bu araştırmaların sonuçlarının paylaşılma biçimini değiştirmesidir. Bu değişimin önemli bir sonucu patent uygulaması olmuştur. Artık yeni bilgi sınırsız bir kullanımla kamusal alanda değildir. Araştırma sonuçlarının potansiyel değişim değerini korumak için potansiyel kullanım değeri realize edilmeyecektir (Byström vd., 1999: 37-38). Daha açık bir ifadeyle araştırma sonucu elde edilen bilgi “kamusal fayda taşıması” açısından değerlendirilmeyecek, piyasalarda kârlı mübadele ilişkilerine dâhil olabildiği yani değişim değeri taşıdığı ölçüde değerlendirilecektir⁵.

Diğer taraftan sözleşmelerde bahsi geçen faydaların CBD'nin hükmettiği şekilde taraflar arasında adilane biçimde dağılımının sağlanıp sağlanmadığı çalışmanın “fayda paylaşımı söylemi” başlığında değerlendirilecektir. Ancak bu sözleşmelere ilişkin Brush'ın tespitleri çok yerindedir: “Bioprospecting” sözleşmeleri biyolojik kaynakların ve bunların bilgisinin parasal değerini artırmış, ortak miras sistemini parasal bir ödeme akışına doğru dönüştürmek için geliştirilmiştir. Bu mekanizma kamusal alana el koymayı içermekte, genetik kaynakların değişim ilişkisini çiftçiler ve çiftçi toplulukları arasında dönüştürmekte, köylü toplumlarına sermayenin nüfuz etmesine yol açmaktadır (Brush, 1999: 538-539). Yeşil kalkınma politikalarının bu açıdan geleneksel toplumların doğayla kurduğu ilişkiyi nasıl bir sermaye ilişkisine dönüştürme vedoğal zenginlikleri kullanım değerinden ziyade değişim değeri ilişkileri içine sokma yönünde bir müdahaleyi içerdiğini; bu yönüyle kapitalist kalkınmanın 1990'lı yıllarda nasıl “yeşil” sıfatını önüne alarak sürdüğünü göstermektedir.

“Bioprospecting” anlaşmalarının ilk ve en ünlü örneği Kosta Rika Ulusal Biyoçeşitlilik Enstitüsü (INBio) ve ABD'li ilaç şirketi Merck&Co. arasında 1991 yılında yapılan anlaşmadır. INBio-Merck anlaşması, ilk sistematik biçimde, sözleşmeyle genetik materyallerin satıldığı örnektir. İlk defa bilim insanları, hükümet ve uluötesi şirketler hep birlikte gönüllü olarak genetik maddelerin parasal bir tazminata layık olduğu prensibini onaylamıştır. Böylece artık önemli olan mesele biyolojik maddeler karşısında parasal tazminat ödenmesinin uygun olup olmadığı değil, parasal tazminatın koşullarının ne olacağı ve bu koşulları belirleme hakkının hangi sosyal grup ya da kurumda olduğudur (Kloppenburger ve Rodriguez, 1992). Bu anlaşmanın koşulları ise INBio'nun

Merck'e Kosta Rika'nın koruma alanlarından topladığı bitki, mantar ve çevresel numune sağlaması; Merck'in ise buna karşılık olarak iki yıl içinde bir milyon ABD doları ödemesi ve 135.000 ABD doları değerinde ekipman ve eğitim sağlaması ayrıca ticari ürünlerden sağladığı kazançlar karşılığında INBio'ya belli bir telif hakkı ödemesiydi. INBio ise telif haklarının %50'sini ve bioprospecting projelerinin bütçesinin %10'unu koruma programlarının finansmanı için Doğal Kaynaklar ve Çevre Bakanlığı'na verme anlaşması yapmıştı (Mulligan, 1999: 40; Artuso, 2002: 1360; Aylward vd., 1993: 48). INBio'nun koruma stratejisi, özel şirketlere biyolojik organizmaların sözleşme aracılığıyla arzından para kazanılmasıdır. Ancak çevre kuruluşları genetik kaynakların bu şekilde satışını biyolojik mirasın özel kuruluşlara devredilmesi nedeniyle eleştirmiştir (Kloppenburg ve Rodriguez, 1992). Ayrıca korunan ormanlardaki biyoçeşitliliğin INBio'ya devredilmesiyle, INBio biyoçeşitliliğin piyasaya sokulmasından para kazanmanın yanında korunan alanlarda ekoturizm, karbon emme, su tutma gibi diğer ekosistem piyasalarının gelişimine yardım etmiştir (Martinez-Alier, 2002: 9). Biyoçeşitliliğe erişimin ticarileştirildiği bu ilk anlaşmayla, genetik maddelerin parasal değeri anlaşıldıkça, biyolojik kaynakların mülkiyetine ve bunlardan doğan faydaların paylaşımına yönelik mücadeleler artmıştır.

ii) Biyoçeşitlilik Kredileri/Ofsetleri: Projelerin biyoçeşitlilik üzerinde neden olduğu olumsuz etkileri telafi edici faaliyetler sonucunda ortaya çıkan, ölçülebilir koruma ürünleridir (UNDP, 2010). Biyoçeşitlilikteki kayıpların ölçülebilir bir yöntemle telafisi için tasarlanmış koruma faaliyetleridir (Ghosh, 2015: 56). Kredi; ticareti yapılabilen çevresel metaları (*environmental commodity*) temsil eden bir ölçü birimi olarak alınmakta (Madsen vd., 2011: 4); restore edilen, korunan ya da yaratılan bir birim doğal yaşam ortamı ya da sulak alanı temsil etmektedir. ABD'de bir kredi bir dönüm doğal yaşam ortamı ya da sulak alana denk gelmektedir (UNDP, 2010). Biyoçeşitlilik kredisi/ofsetleri ile bir yerde biyoçeşitlilikte oluşan zarar başka bir yerdeki doğal alanın restore edilmesiyle telafi edilmeye çalışılmış böylece biyoçeşitlilikte net bir kaybın (no net loss) oluşmaması amaçlanmıştır.

Ofset faaliyetleri biyoçeşitlilik ve sulak alan kredilerinin ticaretinin yapılabilirdiği piyasalar yaratmıştır (ten Kate vd., 2004: 80). Bu piyasaların oluşması biyoçeşitliliğe ilişkin yasal düzenlemeler yapılması ve mülkiyet oluşturulmasıyla mümkün olmuştur. Yasal düzenlemelerle biyoçeşitliliğe, sulak alanlara, nesli tükenmekte olan türlere yönelik tahribat yaratıcı faaliyetler illegal duruma getirilmiş ve beraberinde kalkınma projeleri sonucu bunlar üzerinde oluşan tahribatı telafi edecek denkleştirme faaliyetlerinin yapıldığı koruma bankaları (*conservation banking*) ortaya çıkmıştır⁶. ABD'de koruma bankacılığı ile daha kalkınma projeleri başlamadan önce ofset yaratılmakta ve depolanmaktadır.

Bunlar gelecek projeler için zararı hafifletme kredisi (mitigation credit) olarak satılmaktadır (ten Kate vd., 2004: 14). Bu kredilere talebi ise yine bu yasal düzenlemeler sağlamakta, bir kalkınma projesi sonucunda oluşan tahribat, yasal düzenlemeler gereği bu bankalardan alınan ofset ve kredilerle denkleştirilmekte ve proje çevresel tahribat yaratmasına rağmen sürdürülebilmektedir.

Diğer taraftan bu tip piyasaların kurulabilmesi, biyoçeşitliliğin olduğu alanlarda mülkiyetin belirgin olmasını gerektirmiştir. Örneğin UNDP Latin Amerika'da turizm, tarım, madencilik, petrol gibi projeler sonucunda oluşan çevresel tahribatı azaltmanın yolu olarak koruma bankasına dayalı modellerin uygunluğunu araştırdığı raporunda, açık biçimde mülkiyeti netleştirmenin önemli olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca Latin Amerika'da toprak kayıt sistemindeki eksiklikler, örtüşen arazi hakları, hukuk sistemiyle hakların güçlendirilmesindeki yetersizlik, devletin yasal haklarının özel mülkiyete göre baskın olması gibi sorunların olabileceğini ve bunların koruma bankalarının kurulmasında zorluk yaratabileceğini belirtmiştir (UNDP, 2010: 30). Bu tip biyoçeşitlilik piyasalarının gelişimi özellikle Latin Amerika gibi bölgelerde yerel halkın ortak kullanımındaki alanlarda mülkiyet oluşturulması tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Koruma bankalarının oluşturulması için hükümetin yasal düzenleme yapma isteği halkta kamu mallarının özelleştirilmesine ilişkin endişeleri artırmış, örneğin Peru'da doğal kaynakların özelleştirilmesinin artmasını sağlayacak yeni bir orman yasasının çıkarılması 2009 yılında yerli halk ve polis arasında çatışmaların yaşanmasına ve birçok insanın ölmesi ve yaralanmasına yol açmıştır. Bunun üzerine başkan Alan Garcia yerli halktan özür dileyerek yasayı yürürlükten kaldırmıştır (UNDP, 2010: 23).

Biyoçeşitliliğin korunması adına geliştirilen bu piyasalar yeni bir endüstrinin doğuşunu hazırlamıştır. Ancak gelişen bu piyasaların biyoçeşitliliği koruduğuna yönelik ciddi eleştiriler mevcuttur. Bazı kuruluşlar, net kaybın oluşmaması hedefi bir yana ekosistemlerde sürekli bir biçimde oluşan kayıpları gizlediğini belirtmiş; şirketlerin öncelikle tahribatın önlenmesi ya da azaltılmasına yönelik tedbirler alması gerekirken, pratikte kredi almanın daha kolay olması nedeniyle tahribat artmıştır (ten Kate vd., 2004: 23). Sulak alan kredileri üzerine çalışan ekolog Robertson, telafi edici dengeleme mekanizmalarının çoğunlukla kâğıt üstünde kaldığını, örneğin Hindistan'da maden, baraj ya da diğer kalkınma projeleri için yok edilen ormanların yerine yeni ağaçlandırmalar yapılmadığını belirtmiştir (Ghosh, 2015: 57). Birçok koruma örgütü ve bilim insanı ABD'de sulak alan bankacılığı ve ticaretinin sulak alan kaybını engelleyemediğini ileri sürmüştür (ten Kate vd., 2004: 11-12). Örneğin ABD'de National Wildlife Federation'dan Julie Sibbing, zarar gören her dönüm sulak alanın karşılığında üç dönümlük sulak alan yaratıldığını gösteren tabloların tamamen yanıltıcı

olduğunu ve bunun tabloların dayandığı veri tabanlarından kaynaklandığını, zarar gören sulak alan ve yaratılan sulak verilerinin doğru biçimde eşleşmediğini belirtmiştir. Ayrıca ABD’de koruma bankalarının sunduğu katkı, bunlarla korumaya alınmış 40000 dönümlük alanın, kalkınma projelerinin etkilediği toplam alana kıyasla çok mütevazı kalması nedeniyle tartışmalı hale gelmiştir (ten Kate vd., 2004: 15). Kanada Balıkçılık ve Okyanus Bakanlığı’ndan üç resmi yetkili de 2011 Nisan ayında yapılan bir panelde Kanada’da denkleştirme hedeflerinin gerçekleştirilemediğini belirtmiştir. Bunun nedeni olarak, kalkınma projesiyle kaybedilen doğal yaşam ortamı karşılığında bu kaybın telafisi için sunulan doğal yaşam ortamlarının büyüklük ve verimlilik açısından eşleşmediğini göstermiştir (Madsen vd., 2011: 9). Biyoçeşitlilikte kaybedilen ve kazanılan alan arasında denkleştirme yapmak önemli bir zorluktur. Çünkü biyoçeşitlilik ve onun karmaşıklığına ilişkin bilginin eksik olması nedeniyle, bir kalkınma projesinin biyoçeşitlilikte yarattığı olumsuz etkiye koruma önlemlerinin ona sağladığı katkının ölçülmesi zordur (ten Kate vd., 2004: 55). Diğer taraftan başka bir sıkıntı ise toprağın kullanımında yapılan değişikliklerin etkisinin dolaylı olarak ortaya çıkması, örneğin proje sonucunda göç edenlerin yeni bir alanda yoğunlaşmasıyla, projenin sınırları dışında ve kontrolün dışında biyoçeşitlilik üzerinde etkiler oluşabilmesidir (ten Kate vd., 2004: 56).

Bu eleştiriler ışığında, bu tip biyoçeşitlilik piyasalarının koruma sağladığı oldukça şüpheli hale gelmekte, ancak bunların şirketlere sağladığı faydalar dikkate alındığında, bunların neden ortaya çıktığı ve yeşil kalkınmacılık sürecinde ne kadar önemli bir yer kapladıkları da açığa çıkmaktadır. Bu piyasalara ilişkin fayda olarak sunulanların ne olduğuna baktığımızda örneğin UNDP bu piyasaların istihdam olanağı sağlayarak yoksulluğun azaltılmasına katkı sunacağını, değer yaratarak ulusal ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını belirtmiştir (UNDP, 2010: 32). Bank of America’da genel müdür yardımcılarında Candace Skarlatos ise ofset yaklaşımının girişimcilere yeni iş fırsatları sağlayabildiğini dolayısıyla yeni şirketleri ortaya çıkardığını belirtmiştir (ten Kate, Bishop, Bayon, 2004: 20). Ayrıca şirketlerin sağladığı önemli diğer fayda koruma faaliyetlerine ilişkin sorumluluklarını bu piyasalar aracılığıyla başka kurumlara devredebilmeleri olmuştur (ten Kate vd., 2004: 44). Sıralanan bu faydalar ışığında bakıldığında bu piyasaların yeşil kalkınmacılık sürecinin önemli bir piyasa türünü oluşturduğu anlaşılmaktadır

iii) Çevresel Hizmet Ödemeleri (*PES; Payments for Environmental Services*): Çevresel hizmetten faydalananın hizmet için ödeme yaptığı (örneğin bir şirket, bağışçı kuruluş, STK veya toplumun genel faydası adına devlet olabilir); çevresel hizmetlerin üretilmesine katkı sağlayanlara ise parasal karşılığının ödendiği piyasa temelli bir yaklaşımdır⁷ (Pagiola vd. 2005; Wunder, 2005;

OECD, 2012). PES projelerinde en çok pazarlanan ekosistem hizmetleri olarak; karbon depolama, biyoçeşitliliğin korunması, su havzası hizmetleri, manzaranın korunması (örneğin bir turizm operatörünün yerel halka, yaban yaşamı ziyareti için turistik kullanılan ormanlarda avlanma yapmaması için ödeme yapması) öne çıkmaktadır (Wunder, 2005; Lee ve Mahanty, 2009). Bu programlar Dünya Bankası'nın desteğiyle birçok ülkede deneyimlenmekte, Kosta Rika'dan Kolombiya'ya, Ekvador'dan Meksika'ya birçok Latin Amerika ülkesinde uygulanmaktadır (Pagiola vd., 2005: 237).

PES projelerinin ortaya çıkışının temelinde çevrenin korunması yatıyor ve doğrudan yoksulluğun azaltılmasına yönelik bir hedef taşıyor olsa da bu programlarda da yoksulluk önemli bir söylem olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin, bu projeler aracılığıyla yoksulların ekosistem hizmetlerini satarak geçim kaynaklarını geliştirebileceği; bu projelerden sağlanan ödemelerle yoksul toplulukların eğitime erişim, altyapı şeklinde kazançlar sağlayabileceği belirtilmiştir (Wunder, 2005; Lee ve Mahanty, 2009). PES programlarının yoksulluk üzerindeki etkisinin otomatik olarak gerçekleşeceği varsayılmakla birlikte bazı programlarda doğrudan yoksul toprak kullanıcıları hedeflenmiştir. Örneğin, Guatemala'da "*Batı Altiplano Doğal Kaynak Yönetimi Projesi*", El Salvador'da "*Ulusal Çevre Projesi*" piyasa temelli doğal kaynak yönetimi ile fakirliğin azaltılmasını açık biçimde bağlantılandırmıştır (Pagiola vd., 2005: 239-240). Dolayısıyla bu projeler de yoksulluk ve çevre korunması arasında ilişki kuran yeşil kalkınma politikalarının örnek bir ayağını oluşturmaktadır.

Ancak diğer biyoçeşitlilik piyasa örneklerinde olduğu gibi PES programlarının da bahsedilen bu faydaları sağlaması önünde hem yoksulluktan kaynaklı yapısal engeller bulunmakta hem de bu programlar faydanın aksine yoksulların geçim kaynaklarını tehlikeye atmaktadır. Yapısal engellere baktığımızda; yoksulların PES programına katılım için gerekli teknik kapasite ya da eğitimden yoksun olmaları, yatırım için gerekli finansmana ve krediye erişimlerinin olmaması, en yoksulların yaşayacakları ya da kullanabilecekleri toprağa sahip olmaması veya toprağı kontrol edememesi (*insecure tenure*), birkaç büyük toprak sahibi yerine çok sayıda küçük toprak sahibiyle (ya da içsel çekişmelerin olduğu kolektif toprak sahipliğiyle) anlaşma yapmanın daha maliyetli olması, parasal ekonomi deneyimi az olan yoksul kırsal toplulukların kültürel direnç göstermesi şeklinde sıralanan nedenler yoksulların bu programlara katılımlarında birer kısıt olarak ortaya çıkmaktadır (Pagiola vd., 2005: 244-248; Wunder, 2005: 17; Lee ve Mahanty, 2009: 9; Landell-Mills ve Porras, 2002: 68). Diğer taraftan PES programları yoksullara fayda sağlamanın aksine ormanlara erişimi kısıtlayarak toprağı olmayan yoksulların orman ürünlerine dayalı geçim kaynaklarını kaybetme, ekosistem hizmeti kullanıcısı olarak ücret ödemek durumunda

bırakabilmekte ve böylece ormanların yönetim rejimindeki değişimle yoksulların gelir kaynaklarını yok ederek onları korunaksız hale getirebilmektedir (Pagiola vd., 2005: 240-241; Lee ve Mahanty, 2009: 4; Landell-Mills ve Porras, 2002: 19). Dolayısıyla PES gibi programlar ormanların korunması gibi hedeflerle yola çıksa da bu alanlarda başka bir formda çevresel ticaretin sürmesini sağlamış ve doğanın korunması yoksullar açısından yeni bir çitlemeye (enclosure) dönüşmüştür (Ghosh, 2015: 56).

PES programlarının yoksullar açısından potansiyel olarak taşıdığı bu temel sorunlarla birlikte yaratabileceği diğer sorunlar; toprağın farklı kullanımlarından (örneğin tarımsal amaçlı) PES projesi amaçlı kullanımına geçişle emeğe olan talebin azalması, PES programlarıyla tarımsal alanların ormana dönüştürülmesi sonucu tarımsal üretimdeki düşüşün gıda fiyatlarını yükseltmesi (Pagiola vd., 2005: 241-242); koruma projelerine verilen teşviklerin büyük toprak sahiplerine gitmesi ve çoğunluğu oluşturan küçük ölçekli toprak sahibi köylülerin ve topraksız çalışanların bu teşviklerden yararlanamaması ve ayrıca bunlara illegal gaspçılar gibi davranılırken, yabancıların özel koruma alanı oluşturmak için geniş parselleri gasp etmesine ise ses çıkarılmaması, böylece piyasa temelli stratejinin eşitsizliği artırması (Ghosh, 2015:58); ticari amaçlı yapılan korumaların kültürel bir temeli olan ve kâr amacı taşımayan koruma değerlerini aşındırabilecek olmasıdır (Wunder, 2005: 2). PES'ler yalnızca eşdeğerleri transfer etmemekte, aynı zamanda doğayı yeni bir meta formu haline getirmekte, bu yeni değeri biriktirebilmesi için yeni aktörleri güçlendirmektedir (Corson ve MacDonald, 2012: 269). PES programları, işleyişi ve yapısı itibarıyla yeşil kalkınma politikalarının önemli bir taşıyıcısı olarak, bu politikaların yoksulluğu azaltma hedefinden ne kadar uzak olduğunu ama diğer taraftan sermaye birikim süreci açısından yeni değerlendirme alanları yaratmada ne kadar önem taşıdığını göstermektedir. Bu açıdan yeşil kalkınma politikalarının geleneksel kalkınma politikaları gibi, yoksulluğu, yeni piyasalar yaratarak kapitalist kalkınmayı canlandırmada bir söylem olarak kullandığı da açığa çıkmaktadır. Yeşil kalkınma sürecinde yeni piyasalar yaratılırken, beraberinde yeni mülkiyet biçimleri, yeni güç ilişkileri ve aktörler de ortaya çıkmıştır.

“Fayda Paylaşımı” Söyleminden Hareketle Biyoçeşitlilik Piyasalarının Değerlendirilmesi

Fayda paylaşımı, uluslararası aktörlerin uluslararası piyasalarda biyoçeşitlilikten elde edilen değeri paylaşım savaşında başat söylem olmuştur. Uluslararası biyoçeşitlilik piyasalarında, Goldman'ın ifadesiyle farklı toplumsal aktörler farklı mülkiyet rejimleri için kavga etmektedir: biyoçeşitlilik, kaynaklara bağımlı yaşayan topluluklar için geçim kaynağı, şirketler için meta ve artı değer üretimi,

devletler için vergi geliri ve yetkilerinin artması açısından önem taşımakta, bu aktörler güçleri ölçüsünde hak elde etme savaşı vermektedir (Goldman, 1998'den aktaran Ballesteros, 2007: 33). Ancak bu çıkar savaşı asimetrik bir güç ilişkisi içinde gerçekleştiğinden bu asimetriyi gizleyecek önemli bir söylem olarak fayda paylaşımı ilkesi ortaya atılmıştır. Bu ilke, hem yeşil kalkınma sürecinin inşasında düzenleyici rolüyle Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nde hem de biyoçeşitlilik piyasalarındaki sözleşmelerde (bioprospecting sözleşmelerinde) öncelikli bir yer edinmiştir. Bu sözleşmelerde, fayda paylaşımı prensibiyle, artık yalnızca gelişmiş kapitalist ülkeler ve şirketler değil geç kapitalistleşen ülkeler ve yerel halkın da biyoçeşitlilikten sağlanan faydalardan istifade edeceği belirtilmiş, taraflar arasındaki asimetrik yapı gizlenmiştir. Nitekim biyoçeşitlilik piyasalarının işleyişine ilişkin yukarıda yoksullar açısından sıralanan kısıtlar bu asimetrik yapıyı bir ölçüde göstermekle birlikte, ileride incelenecek olan alan araştırmalarının gösterdiği üzere parasal faydaların yerel toplulukların beklediği düzeyde gerçekleşmemesi de asimetrik bir yapının olduğunu desteklemektedir.

CBD'deki erişim ve fayda paylaşımı ilkesi çerçevesinde varolan değişim modeli ve ticari sözleşmeler sorunlar içermektedir. Biyolojik kaynakların değişimi iki tarafın olduğu bir değişim modeline uygun değildir. İki tarafın olduğu istisnai durumlar olmakla birlikte, biyolojik kaynakların ve onların geleneksel ve genetik bilgisinin taşıdığı rakipsizlik (*non-rival*) ve dışlanamazlık (*non-excludable*) özellikleri, kaynakların hareketinin kontrol edilebilmesini ve adil bir değişiminin gerçekleştirilmesini pratik olarak imkânsız hale getirmektedir (De Jonge, 2011: 141). Kaynağın çıkarıldığı ülkeden diğer ülkelere götürülmesi, toplanmasından ticarileştirilmesine kadar farklı ellerden geçtiği, yapısının değiştirildiği her aşamada farklı bir değer yüklediği dikkate alındığında genetik kaynakların mübadelesini izlemek ve fayda paylaşımıyla bağlantılandırmak zor olmaktadır (ten Kate ve Laird, 2000: 244). Birçok yerel topluluk biyolojik kaynaklarının hareketliliğini izleyecek kapasiteye sahip değildir. Sahip oldukları biyolojik kaynakların bir kısmı kendi topraklarından alınarak botanik bahçelere, gen bankalarına götürülmüştür. Kaynakların izlenmesinin zor olduğu bu tür durumlar, fayda paylaşımına ilişkin sistemde yasal boşluklar yaratmaktadır (De Jonge, 2011: 141). Bugün birçok genetik kaynağın orijinal ülkesi dışında gelişmiş ülkelerin koleksiyonunda bulunması ya da genetik kaynaklardan fayda elde edilmesinin uzun yıllar sonra olması fayda paylaşımı anlaşmalarını sıkıntılı hale getirmektedir (ten Kate ve Laird, 2000: 252).

Mulligan adil ve hakkaniyete uygun fayda paylaşımını uluslararası politik ekonomide çevre-merkez ilişkisinin daha ileri götürülmesi olarak yorumlamaktadır. Çevredeki sermaye yatırımları genellikle doğal kaynakların güvenli biçimde arzının sağlanmasıyla sınırlanırken, ticareti yapılacak ürünlerin

üretimi için gerekli araştırma ve kalkınma harcamaları merkez kuzey ülkelerinde gerçekleşmektedir. Kaynak arzı sağlayan ülkeler kaynaklarını pazarlayabilmek için kuzeydeki partnerlerine bağımlı olarak kalmaktadır. Dolayısıyla fayda paylaşımı biyolojik zenginliğin kuzeyden güneye akışı için meşru bir zemin inşa etmektedir (Mulligan, 1999: 55-56).

Diğer taraftan CBD’de biyolojik kaynakların faydasının adil ve hakkaniyete uygun biçimde paylaşımı vurgusu olmasına rağmen, “hakkaniyet”, “adil”, “paylaşım”, “fayda” kavramları tanımlanmamıştır (Vermeylen, 2007: 424; Mulligan, 1999: 38; Byström, Einarsson, Nycander, 1999: 11). Ayrıca CBD metninde “mümkün olabildiğince”, “uygun görüldüğü şekliyle”, “ulusal mevzuata bağlı” şeklinde yapılan nitelendirmeler nedeniyle ülkelerin ulusal mevzuatının sözleşmenin koşullarını koruması gerektiği net konulmamıştır (Byström vd., 1999: 42). Dolayısıyla sözleşme yükümlülükler getirmesine rağmen nasıl gerçekleştirileceğini anlatmayarak bunları yoruma açık hale getirmiştir.

Fayda paylaşımı ilkesinin önemli bir boyutu da taşıdığı değerler itibarıyla batı merkezli olmasıdır. Birçok yerli topluluk, batının “fayda”, “paylaşım” ve “mülkiyet” kavramlarından farklı kültürel değerlere sahiptir. Örneğin genler kapitalist batı toplumları için ticareti yapılabilir metalar olarak algılanırken; birçok geleneksel toplum için bu algılayış yoktur. Batı kültüründe arazi kullanım hakkı (*land tenure*), özel mülkiyet, kapitalizm en temel kavramlar olarak yer alırken, birçok yerli topluluk kültüründe toprak ve benzeri kaynaklar hiç kimseye ait değildir. Bu nedenle birçok yerli topluluk, erişim ve fayda paylaşımı anlaşmalarını sahip oldukları bilgi ve kaynakların iktisadi sömürüye dâhil edilmesi olarak düşünmektedir (De Jonge, 2011: 134-135). Fayda paylaşımı politikalarının pratikte uygulanabilmesi için gerekli unsur ticari sözleşmeler olmuştur. Ticari sözleşmelerle yerel toplulukların temsilcileri adeta girişimci gibi görülmekte, biyolojik, genetik bilgi piyasalaştırıldığı ölçüde değerli olarak görülmektedir. Kapitalist toplumlarının değer ölçüsü değişim değeri çerçevesinde oluşurken geleneksel toplumlarda kullanım değeri öne çıkmaktadır. Bu açıdan yeşil kalkınma insanların doğayla kurduğu ilişkiyi kullanım değerinden değişim değerine doğru dönüştürmekte önemli rol oynamıştır.

Biyoeçnitlilik piyasalarında fayda paylaşımına ilişkin sıralanan bu eleştiriler çeşitli alan araştırmalarıyla desteklenmiştir. Örneğin Vermeylen, Temmuz-Ekim 2004 tarihleri arasında Güney Afrika’daki San topluluğuna ait Hoodia tıbbi bitkisinin, önce onlardan izin alınmadan patentlenmişken sonrasında bu bitki üzerine yapılan fayda paylaşım anlaşmasını incelemiş, bu anlaşmada “adil” ve “hakkaniyet”in ne derece kabul gördüğüne yerel halkın gözünden bakmıştır.

San topluluğu Hoodia bitkisinin ticarileştirilmesine ilişkin fayda paylaşımı anlaşmasını Güney Afrika Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Konseyi (CSIR) ile imzalamıştır (Vermeylen, 2007: 427).

San topluluğu binlerce yıl Hoodia bitkisini iştah ve susuzluğu giderici olarak kullanmıştır. Topluluğun bu bitkiyi kullandığını bilen devlete ait bir araştırma enstitüsü olan CSIR 1963'de bitkiyi araştırmaya başlamış ve iştah kesici olduğunu "keşfetmiş"tir. Enstitü 1996 yılında bitkideki iştah kesici P57 molekülünün patentini alma başvurusunda bulunmuştur. 1997'de CSIR, İngiliz ilaç firması Phytopharm ile P57'nin geliştirilmesine ilişkin bir kontrat imzalamıştır. 1998'de Phytopharm P57'yi ticarileştirmek için Pfizer ile alt lisans anlaşması yapmıştır. 2001'de Survival International adlı örgüt San topluluğunu P57'nin patentine ilişkin bilgilendirmiş ve San topluluğu ile CSIR arasında müzakereler başlamış, 2003'de fayda paylaşımı anlaşması yapılmıştır. Anlaşma şartları şöyledir: CSIR, Phytopharm'ın yaptığı tüm ödemelerin %8'ini ve aldığı telif ücretinin %6'sını San topluluğuna ödeyecekti (Vermeylen, 2007: 428). Ancak anlaşmaya bölüşüm, toplumsal ve kültürel sonuçları açısından bakıldığında, Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nin biyolojik kaynakların uluslararası paylaşımına ilişkin yaptığı düzenlemeler, daha önce "ortak miras" altında bedava erişilen biyolojik kaynakların, devletin hükümlerlik hakları altında ve ticari sözleşmelerle paylaşımına geçilmesini sağlarken; süreci meşrulaştırmada kullandığı "fayda paylaşımı" ilkesi ise uygulamalarda söylem düzeyinde kalmıştır. Faydanın paylaşımında devlet ve şirketlerin hâkim olduğu bir yapının kurulduğu araştırmanın sonuçları itibariyle açığa çıkmaktadır.

Anlaşmaya bölüşüm açısından bakıldığında; San topluluğunun Hoodia'nın ticaretinden aldığı paylar ilk başta makul görünse de, bunun ticari değeri değiştikçe parasal gelirleri azalacaktır. Hoodia anlaşma imzalandığında bir ilaç olarak ticarileştirilse de bu devam etmeyecek ve gıda takviyesi olarak pazarlandığında piyasa değeri düşecek, bu ise San topluluğunun fayda paylaşımı altında elde ettiği parasal geliri azaltacaktır⁸ (Vermeylen, 2007: 430). Anlaşmaya toplumsal açıdan bakıldığında, sürecin ne derece katılımcı olduğu şüphelidir. Örneğin Namibiya'da araştırma kapsamında görüşülen insanlardan çok azı Hoodia fayda paylaşımı anlaşmasını biliyor, çoğunluğu anlaşmayı hiç duymadığını belirtiyordu. Anlaşmayı duyan kişiler "elit" San olarak tanımlanıyor, bunların "San Konseyi" ve "Güney Afrika Yerli Azınlıklar Çalışma Grubu (WIMSA)" gibi örgütlerde temsilci olarak seçilenler olduğu belirtiliyordu. Güney Afrika'da ise görüşülen kişiler anlaşmayı biliyordu ancak anlaşma imzalanmadan önce düşüncelerinin sorulmamasından şikâyetçiydi. Ayrıca hiçbiri telif ücretinin eşit biçimde dağıtıldığına, Hoodia'nın hangi amaçla kullanıldığına, anlaşmanın içeriği hakkında bilgi sahibi değildi. Ayrıca San topluluğu anlaşmaya dair yasal

bir destek almamaktan, CSIR tarafından projelerin ve paylarına düşen paranın yönetimi konusunda eğitilmemekten şikâyetçiydi (Vermeyleylen, 2007: 429). Anlaşmanın topluluk kültürüne etkisi açısından bakıldığında; San topluluğu antropologlar tarafından hiyerarşik bir yapı, güç ilişkileri içermeyen, kararların tartışma ve oy birliğiyle alındığı, böylece herkesin tartışmalara katkısının ve bilgiye erişiminin sağlandığı bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Ancak Hoodia anlaşması yapılırken, CSIR, STK'lar ve devlet tarafından müzakere sürecinde kendilerine bir lider belirlemeleri gerektiği baskısı yapılmış, San topluluğunun tek bir ya da birkaç kişi tarafından temsil edilmesini istemişlerdir. Bu durum onların geleneksel değerleriyle uyumsuzluk göstermiş, eşitlikçi bir yapıya sahip olan topluluk, kendini toplumun diğer üyelerinden üstün gören ve daha iyi koşullara sahip olan yeni tür San elitleriyle karşı karşıya kalmıştır (Vermeyleylen, 2007: 431-432). Tüm bu yarattığı sonuçlar itibarıyla anlaşma San topluluğunun beklentilerini karşılamamıştır. Ortaya çıkan bu sonuçlar açısından Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nde belirtilen özel mülkiyet hakkıyla biyolojik kaynakların etkin kullanımının sağlanacağı, yerli halkların kaynakları ve bunlara ilişkin bilgileri kontrol edebileceği iddiası sorgulanır hale gelmiştir (Vermeyleylen, 2007: 434).

Greene'nin, Amazon bir grup olan Aguarunali'lar üzerine yaptığı çalışmada da bölüşüm ve toplumsal açıdan benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Aguarunali'lar ile Washington Üniversitesi, Peruana Cayetano Heredia Üniversitesi, San Marcos Üniversitesi Doğal Tarih Müzesi ve G.D.Searle&Co. Şirketi arasında bir anlaşma yapılmıştır (Greene, 2004: 215). Anlaşma, Aguaruna halkı arasında eşit bir fayda paylaşımının sağlanacağına dair bir taahhüt içerse de müzakereler Aguaruna halkı adına, Aguaruna nüfusunun yarısından daha azını temsil eden örgüt CONAP (Confederacion de Nacionalidades Amazicas) ile yapılmıştır. Anlaşmada "Aguaruna halkı" ibaresi kullanılmasına rağmen, bu ibare "biyolojik örneklerin toplandığı alanda yaşayanlar" olarak; "toplama alanı" ise "ortak çalışılan örgütlerin üyelerinin ikamet ettiği alanlar" olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu tanımlama diğer örgütlerde yer alan ya da hiçbir örgüte dâhil olmayan Aguaruna halkını dışlamıştır. İronik olan ise dışlananların Aguaruna halkının çoğunluğunu oluşturmasıdır (Greene, 2004: 218). Anlaşmanın diğer sıkıntılı sonucu ise, CONAP'ın geleneksel tıbbi bilginin ticarileştirilmesiyle yüksek ekonomik kazançlar sağlanacağına dair yerel halkta beklenti yaratması, yerel halkı projeyi imzalamaya böyle ikna etmesidir. Ancak anlaşma sonucunda Searle tarafından verilen lisans ve toplama ücretlerinin bir kısmı CONAP ve diğer bazı örgütlerin ihtiyaçları için kullanılmış; geriye kalan para ise küçük ölçekli krediler, okul bursu biçiminde anlaşmayı yapan örgütlere bağlı olanlara verilmiştir (Greene, 2004: 219). Dolayısıyla anlaşma ne katılım açısından ne de faydanın paylaşımı açısından CBD'nin hükmettiği biçimde "adil ve hakkaniyete uygun" biçimde gerçekleşmemiştir.

Yeşil kalkınma politikalarının harekete geçirilmesinde, biyoçeşitlilik yerel topluluklar açısından önemli bir geçim kaynağı olduğu için beraberinde bu süreci meşrulaştıracak güçlü bir söylemi de gerektirmiştir. Bu söylem ise biyoçeşitlilik piyasalarının kurulmasıyla buradan doğacak “faydanın adil ve hakkaniyete uygun biçimde paylaşımı” olmuştur. Fayda paylaşımı söylemi etrafında şekillenen piyasalarda yerli topluluklar, biyoçeşitliliği hiyerarşik, rekabetçi ve parasal bir yapının hâkim olduğu kapitalist ilişkiler içinde kullanmaya mahkûm edilmiştir.

Koruma-Kalkınma Söyleminden Hareketle Biyoçeşitlilik Piyasalarının Değerlendirilmesi

Biyoçeşitlilik piyasalarının kurulmasındaki önemli söylemlerden bir diğeri ise; bu piyasalar aracılığıyla bir yandan “doğanın korunması” sağlanırken diğer taraftan bu koruma faaliyetleriyle yeni gelir kaynakları yaratılarak “yoksulluğun azaltılması” söylemi olmuştur. Yeşil kalkınma sürecinde bu söylem beraberinde birçok koruma-kalkınma projesini ortaya çıkarmış ancak projeler doğanın daha fazla piyasaya çekildiği, yoksulların ise geçim kaynaklarının tehlikeye sokulduğu sonuçlara yol açmıştır.

Yoksulluk ve çevresel tahribat arasında sık çalışılan ilişki, koruma çabalarının yerel geçim kaynaklarını, yerel geçim kaynaklarının ise koruma çabalarını etkileyen çift yönlü bir ilişki içinde olduğudur. Bu mantığa göre, çevre tahribatı ve türlerin kaybı yerel geçim kaynaklarını negatif olarak etkilerken; bu ise tahribatın artışına yol açan bir döngü yaratmaktadır⁹ (Fisher ve Christopher, 2007: 96). Bu nedenle yoksulluğun koruma planlarına dâhil edilmesi gerektiği, korumanın uzun dönemde yoksulluğu azaltmanın bir parçası olduğu ileri sürülmektedir (Adams vd., 2004: 1146). Yoksulluğun politik ve toplumsal temelleri gizlenerek, iktisadi bir sorun gibi yansıtılarak, kaynakları korumanın yoksulluğa yardım edeceği belirtilmiştir (Corson ve MacDonald, 2012: 269). Bu amaçla “*Bütüncül Koruma ve Kalkınma Projeleri (Integrated Conservation and Development Projects; ICDPs)*” gibi projelerle hem ekosistemlerin sürdürülebilir olması hem de halk için geçim kaynakları yaratılması şeklinde hedefler belirlenmiştir (Fisher ve Christopher, 2007: 99).

Koruma-kalkınma projeleri kapsamında, çevresel hizmetleri ve biyoçeşitliliği korumak amacıyla “koruma alanları (*protected areas*)” ve “milli parklar (*national parks*)” oluşturulmuştur. Bu alanlarda ekoturizm faaliyetlerinden, karbon depolama faaliyetlerine kadar çeşitli ekosistem hizmetlerinin pazarlaması yapılmış dolayısıyla bu alanlar biyoçeşitlilik piyasası açısından değerli hale gelmiştir. Yirminci yüzyılda “milli parklar ve koruma alanları” devlet ve koruma

kuruluşlarından ziyade daha çok bilimsel topluluklar ve turizm endüstrisinin ilgisini çekmekteyken¹⁰ günümüzde ise kapitalist ağlarla ilişkili kaynakların kontrol ve erişiminde derin etkileri olan aktörlerin ilgisindedir (Fairhead vd., 2012: 239). 1970'lerde parklar ana akım koruma düşüncesinin parçası oldu (Adams, 2009: 276). 1980'lerde koruma paradigması, yoksul halkın ihtiyaçlarını gözeterek planlama yapılması yönüne kaydı ve gelişmekte olan ülkelerde koruma stratejisi toplum-temelli yaklaşımlar (*community-based approaches*) ekseninde tartışmaların odağı oldu (Adams, 2009: 276). Böylece bu alanlar artık biyoçeşitliliğin kontrol edilmesi ve kullanılması, ekosistem hizmetlerinin piyasalaştırılması açısından önemli hale gelirken; bu süreci meşrulaştırıcı dil, yaratılan gelir ve istihdam fırsatlarıyla yoksulluğun azaltılacağı ve kalkınmanın sağlanacağı oldu.

Koruma-kalkınma projeleriyle ekolojik (ekosistemlerin sürdürülebilir olması) ve iktisadi (halk için geçim kaynakları yaratılması) hedefler belirlenmiş, ancak bu projelerin dayandığı kazan-kazan senaryolarının pratikte nadiren gerçekleştiği yapılan araştırmalarla belirlenmiştir (Fletcher, 2012: 296; Fisher ve Christopher, 2007: 99). Koruma projeleri yerel halkın iktisadi kalkınmasına engel olmuş; Kenya, Uganda, Tanzanya ve Sri Lanka'da milli parklar kurulmasının sosyal ve iktisadi yerinden oynatma yarattığı görülmüştür (Fisher ve Christopher, 2007: 99). Kuzey Amerika'da çiftçiler, avcılar ve eğitilmiş olmayan kaynak kullanıcıları bu alanlardan dışlanmış, turistler, hotel sahipleri, tur operatörleri, bilim insanlarına ise bu alanlar açılmıştır (Adams, 2009: 281). Dünya Bankası 2004 yılında gönüllü olmayan yer değişimlerine (*involuntary displacement*), park ve korunan alanlara erişimi kısıtlananların geçim kaynaklarını kaybetmeleri nedeniyle göç etmelerini de dâhil etmiştir (Adams, 2009: 283). Koruma alanlarında maliyetler yerelleştirilirken kazançlar küreselleştirilmekte, parklar çoğunlukla gelişmiş ülkelerdeki yaban yaşamı severler tarafından mülk edinilmektedir. Küresel koruma ideolojisi sanayileşmiş ülkelerdeki küresel elitlerin çıkarları doğrultusunda üretilmekte ve uluslararası STK'lar aracılığıyla da politikaya dönüştürülmektedir (Adams, 2009: 295).

Fletcher'in Kosta Rika'nın güneybatısında bulunan Osa Peninsula'da koruma projesine ilişkin yaptığı alan çalışmasının sonuçları, Adams'ın yukarıdaki vurgusunu destekler nitelikte, koruma ve yoksulluğu azaltmanın nasıl söylem düzeyinde kaldığını, bu projelerin uluslararası ve ulusal sermayedarlar açısından nasıl bir birikim alanı yarattığı ve bu sürecin temel destekçilerinin uluslararası STK'lar olduğunu göstermektedir. Osa Peninsula'nın merkezinde bulunan Corcovado Milli Park'ı Orta Amerika'daki önemli biyoçeşitlilik alanlarından biridir. 1975'de hükümet tarafından yerel ve uluslararası koruma kuruluşlarının desteğiyle kurulmuştur. Bu arazide yerleşik bulunan 300 kişi,

tazminat karşılığında yerinden edilmiştir. Park kurulmasından sonra kereste firmaları, altın madeni arayanlar, ekoturizm amacıyla kullanmak isteyenler gibi farklı güçlerin baskısı altında kalmıştır. 1987’de bir koruma ve kalkınma projesi (ICDP) gerçekleştirmek için WWF, USAID ve yerel bir STK birleşmiştir. 1990’ların başında The Nature Conservancy (TNC) tarafından parka verilen fonlar, parkın çevresindeki topluluklarda sürdürülebilir tarım, orman yönetimi, ekoturizm, ağaçlandırma, el yapımı üretimin geliştirilmesine aktarılmıştır (Fletcher, 2012: 299-300). Son otuz yılda Kosta Rika’da koruma politikaları, özellikle IMF ve Dünya Bankası’nın 1980’lerde ülkenin borç krizini yapısal uyum politikalarıyla çözmeye teşvik etmesinin de etkisiyle, âdemi merkezîyetçi ve piyasa temelli bir hale gelmiştir (Fletcher, 2012: 301-302). Osa’da ekoturizm faaliyetlerinin ormansızlaşmayı önleyerek, avlanma oranını düşürerek korumayı sağladığına ilişkin çalışmalar olmakla birlikte; ekoturizm faaliyetlerinde gelir arttıkça yeni ekipmanların satın alınmasıyla ormansızlaşmanın arttığına ilişkin çalışmalar da bulunmaktadır. İlk iddiayı öne süren çalışmalar buna kanıtlar sunmazken, ikinci iddiayı destekleyen dökümanlar bulunmaktadır (Fletcher, 2012: 304). Ekoturizm faaliyetlerine katılımda üç ayrı tabaka bulunmaktadır. İlk tabakada en yüksek kârı elde eden küçük ve orta ölçekli, çoğunlukla yabancı şirketler; ikinci tabakada sırt çantalı seyahatçilerin ihtiyacını karşılayan kabin sahipleri; üçüncü tabakada aşçı, hizmetçi, işçi, rehber gibi işlerde çalışan, varlıklı olmayan Kosta Rikalı’lar bulunmaktadır. Dolayısıyla yerel halka gelir sağlama amacı taşıyan ekoturizm faaliyetleri bir yandan sınıfsal eşitsizliği artırmakta diğer yandan doğal kaynaklara yerel erişimi sınırlı ve dıştan kontrol edilen bir hale getirmektedir. Yerel halk arasında da ekoturizmden kazanç sağlayanlar varlıklı ve yatırım yapmak için sermayeye erişebilenlerdir (Fletcher, 2012: 305). Osa’da koruma politikaları iktisadi eşitsizliği azaltmamış, iktisadi kalkınma ve korumanın birleştirilmesi hedefi başarısız olmuştur (Fletcher, 2012: 309).

Koruma-kalkınma projelerinin önemli örneklerinden biri de su havzası projeleridir. Hindistan’da 1994-95 yıllarında ülkenin büyük eyaletlerinde yaklaşık 10000 su havzası kalkınma projesi gerçekleştirilmiş, projelerde kaynak yoksunu topluluğun ekonomik ve sosyal koşullarının geliştirilmesine vurgu yapılmıştır (Shah, 2001: 3). Shah, Hindistan’ın kurak bir alana sahip Gujarat eyaletindeki 1.348 su havzası kalkınma projesinin üçte ikisini kapsayan bölgede alan çalışması yapmış ve su havzası kalkınma projelerinin performans ve etkisini değerlendirmiştir (Shah, 2001: 5). Su havzası kalkınma projelerinin doğrudan ve somut faydası sulamaya erişimi arttırmak iken, ancak bu fayda sınırlı sayıdaki hanehalkına ulaşmıştır (Shah, 2001: 4). Projelerde içme suyunun geliştirilmesi bir fayda unsuru olarak dikkate alınırken, yakacak ve yem unsurları göz ardı edilmiş, kredi desteği, gelir sağlayıcı faaliyetlerin artırılması gibi unsurlar açısından ise projelerin etkisi önemsiz düzeyde olmuştur. Topraksız

hanehalkı açısından asıl kazanç proje faaliyetlerinde istihdam sağlama olurken, bu da proje süresince sürdürülememiş, hatta bu istihdam olanaklarından bazıları makinelerin kullanımıyla azalmıştır. Projeler hem sunduğu faydalar hem de bu faydaları elde edenler açısından hiyerarşik bir yapıya sahip olmuştur (Shah, 2001: 12).

Su havzası projelerine Hindistan örneğinden hareketle yapılan başka bir alan çalışmasının tespitleri de dikkat çekicidir. Hindistan'ın 70 köyün bulunduğu Maharashtra eyaletinde 1997-98 yılları arasında tüm büyük projeleri (Yağmur suyuyla Beslenen Alanlar için Ulusal Su Havzası Kalkınma Programları, Maharashtra Bölümü Su Koruması, STK projeleri, STK-Devlet işbirliğiyle yürütülen projeler) kapsayan çalışmada şu sonuçlara varılmıştır: Projelerde ortak alanların korunması buralara bağlı olarak yaşayan yoksullar aleyhine riskler taşımıştır. 1987-1997 yılları arasında ortak alanlarda otlatmanın yasaklanması bir kural değil istisna iken ve projeler öncesinde ortak alanların %12.5'i otlatmaya yasaklanmışken, sonrasında bu oran %35'e çıkmıştır. Projelerin sulama olanağı olmayan kesimlerin suya erişimine yardım etmediği ortaya çıkmıştır (Kerr, 2002: 1394-95). Çobanlar önerilen istihdam olanaklarından kazandığı ücretlerin ortak alanlardan sağladıkları geliri telafi etmede yetersiz olduğunu belirtmiştir. Topraksız çobanlar projelerde ortak alanlara ilişkin kararların alınmasında isteklerini savunmanın mümkün olmadığını açıklamıştır. Kadınlar ise ortak alanlara ilişkin kısıtlamalar dolayısıyla yakacak odun toplamak için daha fazla yürümek, pazardan satın almak ya da başka köylülere ait topraklardan çalmak durumunda kalmalarından şikâyet etmiştir. Ayrıca kadınlar ortak alanların kapatılmasıyla erkeklerden özerk olarak elde ettiği çeşitli gelir kaynaklarını (çalı süpürgesi yapma, tendu yaprakları gibi bitkileri toplayıp satma) kaybetmiştir (Kerr, 2002: 1395-1398). Alan çalışmasının sonuçları su havzası geliştirme projelerinin başarılı olmadığını, fayda ve maliyetlerin eşitsiz biçimde dağıldığını göstermiştir. Su havzalarında, yukarı havzalar çoğunlukla işlenmemiş ortak toprakların olduğu, otlatma ve yakacak odun toplama amacıyla kullanılan alanlardır. Bu alanların erozyonu önlemek amacıyla bitkilendirilmesi diğer amaçlı kullanımlarının kısıtlanmasını gerektirmektedir. Bu durum ise yoksullara, topraksız insanlara, özellikle bu ortak alanları çeşitli amaçlarla kullanan kadınlara maliyetin yüklenmesi olacaktır. Aşağı havzada suların bir alanda toplanmasının faydasını ise sulanabilir topraklara sahip zengin çiftçiler sağlayacaktır (Kerr, 2002: 1387-1388). Dolayısıyla bu tip koruma-kalkınma projeleri çevrenin korunmasına katkı sağlasa bile fayda dağılımını geniş toprak sahiplerinin lehine sağlamış, iddia edilenin aksine yoksulluğun azaltılmasına katkı sunmamıştır.

İster “korunan alanlar” ister “milli parklar” biçiminde olsun koruma-kalkınma

projelerinin en önemli sonucu yoksulların geçim kaynağını oluşturan ortak alanlardan dışlanmaları olmuştur. Hâlbuki ortak alanların yoksullar için önemli bir geçim kaynağı olduğu çeşitli çalışmalarda açıkça sunulmaktadır: Örneğin, Jodha (1986) Hindistan’da 82 köyü kapsayan çalışmasında, ortak mülkiyetteki doğal kaynaklardan yoksul kırsal hane halkının %9-26 arasında zengin hanehalkının ise yalnızca %1-4 arasında gelirini sağladığını; Cavendish (2000) Zimbabve’de 29 köyü kapsayan çalışmasında kırsal hanehalkının gelirinin %35-37 arasında çevresel gelirden kaynaklandığını; Chettri-Khatttri (2007) Nepal’de ormanlık iki köye dayalı çalışmasında yoksulların gelirinin %20 oranında erişime açık ortak alanlardan sağladığını; Vedeld vd. (2004) tüm dünyadan 54 örneği incelediği çalışmalarında kırsal alanlardaki çevresel gelirin, zenginlerin %17’lik yoksulların %33 oranında gelirini oluşturduğunu bulmuştur (World Bank, 2007: 14-15). Koruma ve kalkınma (yoksulluğu azaltma) adına geliştirilen biyoçeşitlilik piyasalarında her iki hedefin de söylem düzeyinde kalması, üstelik yoksullar açısından önemli bir gelir kaynağı olan ortak alanların ellerinden alınması açık biçimde biyolojik kaynakların kapitalist sistemde yeni bir paylaşımına konu edildiğini göstermektedir. Bu projelerde kalkınma daha yoksullara yönelik bir vurgu taşımaya ve onların yoksulluğunu azaltması açısından gerçekten bir söylem düzeyinde kalmasına rağmen sermayedarlar, büyük toprak sahipleri açısından kalkınma bir gerçekliği taşımaktadır. Sermaye birikiminin, kapitalist kalkınmanın yolu bu defa yeşil kalkınmayla açılmakta, biyoçeşitlilik piyasalarıyla yüzyıllarca yoksulların geçim kaynağı olan alanlara göz dikilmekte, piyasaya açılarak ekolojik açıdan daha tahribata açık hale getirilmektedir.

Sonuç

Kapitalist birikimin dünya ölçeğinde hâkim olduğu İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra iktisadın alt bir disiplini olarak gelişen “Kalkınma İktisadı” ile geç kapitalistleşen ülkelerde birikim mekanizmaları harekete geçirilmiş, kalkınma dünya çapında bir sorunsala dönüşmüştür. Ancak 1970’lerde kalkınma yazınının bittiğine ilişkin özellikle neoliberal çevrelerden yükselen tartışmalar başlamıştır. Bu noktada Ercan’ın önemle vurguladığı gibi “kalkınma yazını daha başından itibaren az gelişmiş denemeleri dünya kapitalist ilişkileri içine çekme amacının ürünü” olduğundan, kapitalizm eşitsiz, hiyerarşiye dayalı ilişkilerini dünya ölçeğinde yayarken sürekli olarak birinin diğerine göre geri kalması ve bunun ise gelişmiş olanın gerisinde kalana bilgi üretmesi, etkilemesi anlamına gelecek olmasından dolayı kalkınma yazınının araştırma nesnesi “az gelişmişlik” ve “kalkınma” var olmaya devam edecektir (Ercan, 2003: 107-108). Kalkınma sorunsalı, temel mantığını koruyarak var olmaya devam ederken kalkınmanın araç ve politikaları ise zamanla farklılaşmıştır. Bu bağlamda 1990’lı yıllarda kalkınma sorunsalı, doğayla iç içe süren tartışmalarla sürmüştür, kalkınma önüne “yeşil” sıfatını alarak devam etmiştir.

Yeşil kalkınma sürecini önceki süreçlerden ayıran uluslararası raporlarda birikimin, zenginliğin kaynağı olarak ekolojik varlıkların işaret edilmesi olmakla birlikte, bu sürecin önceki dönemlerin kalkınma mantığıyla benzer bir seyir izlediği söylenebilir. Kalkınma yazınının, “azgelişmişlik” ve “yoksulluk”u yok etme söylemi üzerinden geliştirdiği müdahale diliyle ülkeleri kapitalist ilişkiler içine çekmesi bu süreçte de değişmemiştir. Aynı söylemle ekosistem piyasaları kurularak, “açık erişim”, “ortak miras” sistemi gibi kapitalist ilişkilerin hâkim olmadığı alanlarda piyasa ilişkileri geliştirilmiştir. Yeşil kalkınma sürecinde de kalkınma yazının en çok eleştiri aldığı batı merkezli bakış açısı devam etmiştir. İncelenen alan çalışmalarında da gösterildiği üzere mülkiyet, piyasa, parasal değer gibi kapitalizme özgü ilişkiler, toplulukların sahip olduğu dayanışmacı, hiyerarşik olmayan daha eşitlikçi yapılarına dâhil edilmeye çalışılmıştır. Escobar’ın ifade ettiği üzere, antropologlar, coğrafyacılar ve politik ekolojistler üçüncü dünyadaki birçok kırsal topluluğun doğayı “inşa biçiminin” modern biçimlerden farklı olduğunu göstermiş; bu toplumlarda doğa-toplum dikotomisinin olmadığı, biyofiziksel, insan ve doğaüstü dünya arasında modern toplumlardaki gibi bir ayırım değil sürekliliğin olduğu ve bu alanların toplumsal ilişkilerle bütün olduğunu belirtmiştir (Escobar, 1998: 61). Toplulukların doğayla ortak mülkiyet ve geçimlik düzeyde kurduğu ilişki “azgelişmişlik” olarak ithaf edilmiş ve doğal varlıklarını sermaye birikimine dönüştürdükleri ölçüde “gelişmiş” olacakları iddia edilmiştir. Tıpkı kalkınma yazınındaki gibi ülkeler karşılaştırmalı yöntemle kategorileştirilmiştir. Yeşil kalkınma sürecinde de ulusal ve uluslararası sermayedarlar ile devletin işbirliğinde birikim süreci şekillendirilirken, sınıfsal açıdan alt pozisyonlardaki kesimler sürecin maliyetlerinin taşıyıcısı olmuş, kapitalist ilişkiler içine çekilen biyoçeşitlilikle geçim kaynaklarından olmuş, çevrenin korunması adına geliştirilen biyoçeşitlilik piyasaları nedeniyle yaşam alanlarından göç etmek zorunda bırakılmıştır. Corson ve MacDonald’ın ifadesiyle biyoçeşitliliğin korunması adına yeni bir çitleme (*conservation enclosure*), yeşil gasp (*green grab*) oluşmuş, ancak bugün değişen sadece yöntemler, aktörler ve meşrulaştırma mekanizmaları olmuştur (Corson ve MacDonald, 2012: 263). Bu açıdan değişen kalkınmanın “yeşil kalkınmaya” dönüşmesi; uluslararası kuruluşların bünyesine çevre departmanlarını katması ya da yeni çevre kuruluşlarının oluşması; süreci düzenleyen yeni uluslararası anlaşmaların yapılması (Biyçeşitlilik Sözleşmesi); yeni piyasaların oluşturulması (biyoçeşitlilik piyasası); meşrulaştırıcı söyleme azgelişmişlik ve yoksulluk yanında “doğanın korunması”, “fayda paylaşımı”nın dâhil edilmesi olmuştur. Yeşil kalkınma süreci, kalkınma yazınının “azgelişmiş” ülkeleri kapitalist ilişkiler içine dahil etme misyonunu bu defa ekolojik varlıkların kapitalist ilişkilere içerilmesi düzleminde devralmış ve bu süreci sermaye birikimi açısından başarıyla sürdürmüştür.

Sonnotlar

¹ Çalışmada, ülkeler kategorileştirilirken “az gelişmiş/gelişmiş/gelişmekte olan”, “kuzey/güney”, “merkez/çevre” gibi birbirinden farklı değer yüklü olan kategorizasyonlar kullanılmakta ve bu açıdan kavramsal bir bütünlük oluşturulamamaktadır. Bunun nedeni yapılan atıflarda, kullanılan kavram setlerine sadık kalınmasındandır. Ancak kendi ifadelerimde, Fuat Ercan’ın ilk olarak “Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik” kitabında kullandığı ve gelişmiş/az gelişmiş kavramlarının değer yüklü kavramlar olduğuna dikkat çekmek ve ülkelerin hepsinin kapitalist evrenin belli bir aşamasını geçmiş olduklarını işaret etmek amacıyla kalkınma çalışmalarında kullandığı “erken kapitalisteleşen/geç kapitalisteleşen ülke” kategorizasyonunu tercih ettim.

² Yoksul, Avrupa’da 9. yüzyılda potansiyel (güçlü olan) tarafından tehlikeye sokulan özgür insan olarak; 11. yüzyıl metinlerinde askerin gücüne saygı göstermek zorunda olan, savaşçı olmayan kişiler olarak; yine aynı dönemde Avrupa’da mevki sahibi olmaksızın mahrumiyet içinde yaşamayı tercih etmiş (gönüllü yoksullar) yüceltici bir kategori olarak kullanılmıştır. Ancak ticaret ekonomisinin yaygınlaşması, toplumun parasallaştırılmasından sonra yoksul para ve mülkiyetten yoksun olan kişi olarak tanımlanmıştır (Rahnema, 2007: 277-278).

³ 1996 yılında 453 milyar dolar, 2000 yılında 518 milyar dolar piyasa hacmine sahip çevresel mal ve hizmet endüstrisi (OECD, 2001: 12), 2011 yılında 886 milyar dolar olarak ölçülmüş ve 2020’de 1,9 trilyon dolarlık bir piyasa büyüklüğüne ulaşacağına dair tahminler yapılmıştır (Bucher vd., 2014: 9).

⁴ World Resources Institute’nin “Küresel Biyoçeşitlilik Stratejisi (1992)” biyolojik ve genetik kaynakların korunması üzerine düzenlenmiş, genetik kaynakların toplanmasının sözleşme ya da anlaşmalarla eşit getiri sağlaması temelinde olmasını önermiştir. Bu öneriye dayalı olarak sözleşmeye dayalı olmayan şekilde biyoçeşitliliğin toplanması “biyokaçakçılık” olarak tanımlanmıştır. Kaçakçılık, biyolojik kaynakların mülkiyeti olduğunu ve haksız bir şekilde el konulduğunu varsaymaktadır. Sözleşmeler kaçakçılığı sonlandıracak bir yol olarak sunulmaktadır. Bu öneri CBD’de açık biçimde dile getirilmiş, genetik kaynakları “sunan” ve “kullanan” arasındaki ilişkiyle biçimlendirilmiştir (Brush, 1999: 537). Bioprospecting’in mantıksal çerçevesine göre, genetik kaynakların toplanması ve kullanımının sözleşmeye dayalı olmayan bir temelde yapılmasının biyokaçakçılık olarak kurgulanmasındaki formülasyon kamusal alanı yok saydığı için hatalıdır (Brush, 1999: 551). Genetik kaynaklar ve bunların bilgisinin gelişimi kamusal alanda ortak işbirliğine dayalı bir sürecin ürünüdür.

⁵ Örneğin, Perulu Amazon bir grup olan Aguarunali’lerin, Washington Üniversitesi ve G.D.Searle&Co. ile yaptığı “bioprospecting” sözleşmesinde, Searle şirketi bitki örneklerine ilişkin testlerini Aguaruna halkından ziyade daha çok kendi müşteri kitlesine hitap eden ve daha zengin ülkelerde görülen diyabet, kalp ve damar hastalıkları, iltihaplı hastalıklar gibi rahatsızlıklara şifa bulunmasıyla sınırlamıştır (Greene, 2004: 219). Aguarunali’lerin biyolojik zenginliği kullanılmasına rağmen, onların tıbbi

rahatsızlıklarına ilişkin ilaçlar piyasa değeri açısından daha düşük bulunmuş dolayısıyla üretilmeye değer bulunmamıştır. Piyasa ilişkileri içinde kullanım değeri değil değişim değeri ön planda olmuştur.

⁶ Biyoçeşitlilik ofsetleri gibi, bir yerde ortaya çıkan tahribatı başka bir yerde telafi etmeye dayalı denkleştirici koruma faaliyetlerinin gereği olarak yapılan yasal düzenlemeler şunlardır: ABD’de 1972 yılında yapılan temiz su yasasına (Clean Water Act) dayalı olarak sulak alan bankacılığı (wetland banking); 1973’de yapılan tehlike altındaki türlere yönelik çıkarılan yasaya (Endangered Species Act) dayalı olarak koruma bankaları (conservation banking); Kanada’da su ürünleri anlaşmasına (Fisheries Act) dayalı olarak telafi edici koruma faaliyetleri; Avustralya’da (Commonwealth Environmental Protection and Biodiversity Conservation Act, 1999) dayalı olarak; İsviçre’de ise doğayı koruma federal yasasına dayalı olarak denkleştirme mekanizmasına dayalı koruma faaliyetleri ortaya çıkmıştır (ten Kate vd., 2004: 22).

⁷ PES projelerinde, “ekosistem hizmeti” yerine “çevresel hizmet” kavramının kullanılmasının nedeni çevresel hizmetlerin, farklı hizmetlerin ayrıştırılabilir doğasına uygun olması; ekosistem denildiğinde ise hizmetlerin birbirinden ayrıştırılmayacak bütünsel bir yorum taşınması olarak gösterilmiştir (Wunder, 2005: 4). Her ne kadar “çevresel hizmet” kavramı kullanılsa da, pazarlanan yine ekosistem hizmetleri olduğundan, bu piyasalar kavramsal değişimle ekosistemlerin bütünlüğüne yönelik ekolojik eleştirilerden kaçamazlar.

⁸ Biyolojik kaynakların yüksek parasal değere sahip olduğu ve biyoçeşitlilik zengini ülkelerin sahip olduğu kaynaklardan yüksek gelir umudu, kısmen Costa Rica INBio-Merck arasında 1.1 milyon dolar değerinde yapılan anlaşmadan kaynaklanmakta ve yanlış bir algıya dayanmaktadır. Merck’in ödediği kaynaklara erişim bedelleri biyoçeşitlilik zengini ülkelerin beklentilerini artırsa da, ilaç keşfindeki başarı oranlarının düşük olması, ara ödemeler ve telif hakkı ödemeleri gibi finansal faydaları mümkün kılmamaktadır. Ayrıca bu imkânsızlığı besleyen diğer durum ise, bir keşiften fayda sağlanabilir hale gelmesinin 10-12 yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmesidir. Bu nedenle bioprospecting projeleri, kaynakları sağlayan ülkeye çok az ya da hiçbir fayda sunmamaktadır (Kursar vd., 2006: 1006).

⁹ Yoksulluk ve çevre arasında kurulan bu kısır döngüyü tartışmak çalışmanın konusunu oluşturmamakla birlikte buna ilişkin bazı vurgular önemlidir: Satterthwaite’ye göre, yoksulluk ve çevre tahribatı arasında kurulan ilişki yanlış bir yoruma dayanmakta, çevresel risk ve çevresel tahribat arasında yapılan karışıklıktan kaynaklanmaktadır. Afrika, Asya ve Latin Amerika’daki birçok yoksulun çevresel risklerle karşı karşıya olduğunu, bu risklerin sağlıklarını etkilemekte, prematüre ölümlere yol açmakta ancak çevresel tahribat yaratmadığını belirtmiştir. Örneğin, su sistemindeki yetersiz kapasite, yoksullarda sıtma ya da trahoma gibi su yokluğundan kaynaklı hastalıklar yaratırken, bu durum herhangi bir çevresel kaynağı tahrip etmemektedir (Satterthwaite, 2003: 76). Yoksulların aksine çevresel tahribatın nedenleri, yoksul olmayan şehir nüfusunun tüketim kalıpları, şehirdeki üretim ve bölüşüm sistemleriyle ilişkilidir. Asya, Afrika

ve Latin Amerika'daki yüksek şehir yoksulluğu (bu aynı zamanda düşük düzeyde tüketim, kaynak kullanımı ve atık üretimi anlamına gelmektedir) çevresel tahribat yaratmanın aksine kontrol altında tutmaya yardım etmiştir (Satterthwaite, 2003: 74). Satterthwaite'nin bu konuda detaylı açıklamaları için bakınız: "The Links Between Poverty and the Environment in Urban Areas of Africa, Asia and Latin America", 2003. Buna paralel olarak, "Environmentalism of Poor" olarak adlandırılan görüşün açıkladığı üzere, yoksullar kendilerini çevreci olarak tanımlamasa bile, geçim kaynakları için verdiği mücadele doğayı piyasa ve devlete karşı korumaktadır. En iyi bilinen örnekleri; Nijer Deltası'nda Ogoni, Ijaw ve diğer grupların Shell'in petrol çıkarmasına karşı çıkması, Tayland'da okaliptus plantasyonlarına (kağıt üretimi için çoğaltılan plantasyonlar orman değildir söylemiyle) karşı çıkılması, Hindistan'da Narmada Nehri'nde baraj yapımına karşı çıkılması, biyokaçakçılık ve çok uluslu tohum şirketlerine karşı Via Campesina köylü hareketidir (Martinez-Alier, 2002: 41-42). Piyasa temelli koruma çabaları, yoksul toplulukların doğal kaynaklara yaptığı baskıyı azaltmaya odaklansa da (yoksulların tarım ve avlanma faaliyetlerinin korunan alanlara yönelik tehdit yarattığını kabul ederler), onların faaliyetlerinin biyoçeşitlilik üzerinde yarattığı tehdit, madencilik faaliyetleri, yol, baraj yapımı, ticari kerestecilik ve avlanma faaliyetleri, iskân politikaları gibi faaliyetlerin yanında oldukça küçük kalmaktadır (Fletcher, 2012: 309).

¹⁰ Parklar ekonomik kalkınma düşüncesiyle kurulmuştur. 20. Yüzyılın başlarında kolonyal Afrika'da av safarileri gelir kaynağı olarak övülmüştür. ABD ve Kanada'da da turizm milli parkların ortaya çıkışındaki temel argümandı (Adams, 2009: 276).

Kaynakça

Adams W vd. (2004). Biodiversity Conservation and the Eradication of Poverty. *Science*, 306, 1146-1149.

Adams W (2009). *Green Development: Environment and Sustainability in a Developing World*. London and New York:Routledge.

Artuso A (2002). Bioprospecting, Benefit Sharing, and Biotechnological Capacity Building. *World Development*, 30(8), 1355-1368.

Aylward B vd. (1993). *The Economic Value of Species Information and its Role in Biodiversity Conservation: Costa Rica's National Biodiversity Institute*. IIED Discussion Paper Series.

Ballesteros D (2007). The Convention on Biological Diversity or the International Construction of a Contentious Global Common. *OASIS*, 12, 27-38.

Bucher H vd. (2014). *Trade in Environmental Goods and Services: Opportunities and Challenges*. International Trade Centre Technical Paper, Geneva.

Brush S (1999). Bioprospecting the Public Domain. *Cultural Anthropology*, 14(4), 535-555.

Byström M vd. (1999). *Fair and Equitable: Sharing the Benefits from Use of Genetic Resources and Traditional Knowledge*. Swedish Scientific Council on Biological Diversity.

Castree N (2003). Bioprospecting: From Theory to Practice (And Back Again). *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 28(1), 35-55.

CBD (Convention on Biological Diversity) (1996).Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Resmi Gazete, sayı: 22860.

Chichilnisky G. (1993). Property Rights on Biodiversity and the Pharmaceutical Industry. Working Paper, Columbia University, Graduate School of Business, New York.

Corson C ve MacDonald K (2012). Enclosing the Global Commons: The Convention on Biological Diversity and Green Grabbing. *The Journal of Peasant Studies*, 39:2, 263-283.

Çoban A (2004). Caught Between State - Sovereign Rights and Property Rights: Regulating Biodiversity. *Review of International Political Economy*, 11(4), 739-762.

De Jonge B (2011). What is Fair and Equitable Benefit-Sharing. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 24, 127-146.

Duru B (2003). Dünya Bankası, GEF ve Küresel Çevre Sorunları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(2), 79-96.

Ercan F (2003). *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayınları

Escobar A (1998). Whose Knowledge, Whose Nature? Biodiversity, Conversation, and the Political Ecology of Social Movements. *Journal of Political Ecology*, 5, 53-82.

Estevo G (2007). Kalkınma. İçinde: W Sachs (der.), *Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş*, Çev. O Etiman, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları

Fairhead vd. (2012). Green Grabbing: A new Appropriation of Nature? *The Journal of Peasant Studies*, 39(2), 237-261.

Fisher B ve Christopher T (2007). Poverty and Biodiversity: Measuring the Overlap of Human Poverty and the Biodiversity Hotspots. *Ecological Economics*, 62, 93-101.

Fletcher R (2012). Using the Master's Tools? Neoliberal Conservation and the Evasion of Inequality. *Development and Change*, 43(1), 295-317.

GEF (Global Environmental Facility) (1995). *GEF Operational Strategy*. Washington

GEF (Global Environmental Facility) (1996). *Quarterly Operational Report*. November 1996.

Ghosh S (2015). Capitalisation of Nature. *Economic&Political Weekly*, 16, 53-60.

Greene S (2004). Indigenous People Incorporated? Culture as Property in Pharmaceutical Bioprospecting. *Current Anthropology*, 45(2), 211-237.

Jenkins M (2003). Markets for Biodiversity Services: Potential Roles and Challenges. *Environment*, 46(6), 32-42.

Kerr J (2002). Watershed Development, Environmental Services, and Poverty Alleviation in India. *World Development*, 30(8), 1387-1400.

Kloppenburg J ve Silva R (1992). Conservationist and Corsairs? <https://www.grain.org/article/entries/489-conservationists-or-corsairs>. Son erişim tarihi, 25.03.2016

Kursar T vd. (2006). Securing Economic Benefits and Promoting Conservation through Bioprospecting. *BioScience*, 56(12), 1005-1012.

Laird S ve Wynberg R (2008). Bioprospecting: Securing a Piece of the Pie. *World Conservation*, January, 28-29.

Lake R (1998). Finance for the Global Environment: the Effectiveness of the GEF as the Financial Mechanism to the Convention on Biological Diversity. *Finance for the Global Environment*, 7(1).

Landell Mills N ve Porras I (2002). Silver Bullet or Fools' Gold? A Global Review of Markets for Forest Environmental Services and Their Impact on the Poor. *Instruments for Sustainable Private Sector Forestry Series, International Institute for Environment and Development*, London.

Lee E ve Mahanty S (2009). Payments for Environmental Services and Poverty Reduction: Risks and Opportunities, RECOFTS Issues Paper.

Madsen B vd. (2011). *State of Biodiversity Markets: 2011 Update*, Forest Trends, Washington.

Martinez-Alier J (2002). The Environmentalism of the Poor. Paper prepared for the conference on: The Political Economy of Sustainable Development, Environmental Conflict, Participation and Movements.

McAfee K (1999a). *Biodiversity and the Contradictions of Green Developmentalism*, University of California.

McAfee K (1999b). Selling Nature to Save It? Biodiversity and the Rise of Green Developmentalism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 17(2), 133-154.

Mulligan S (1999). For Whose Benefits? Limits to Sharing in the Bioprospecting Regime. *Environmental Politics*, 8, 35-96.

OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development) (2001). Environmental Goods and Services: The Benefits of Further Global Trade Liberalisation. Paris.

OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development)(2012). Green Growth and Developing Countries: A Summary for Policy Makers, June.

Pagiola S vd. (2005). Can Payments for Environmental Services Help Reduce Poverty? An Exploration of the Issues and the Evidence to Date from Latin America. *World Development*, 33(2), 237-253.

Peters M (2003). Bilderberg Grubu ve Avrupa'nın Birleşmesi Projesi. İçinde: M Türkay (der.), *AB, Türkiye: Gerçekler, Olasılıklar*, İstanbul: Yenihayat Yayıncılık.

Rahnema M (2007). Yoksulluk. İçinde: W Sachs (der.), *Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş*, Çev. O Etiman, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları

Raustiala K ve Victor D (2004). The Regime Complex for Plant Genetic Resources. *International Organization*, 58(2), 277-309.

Satterthwaite D (2003). The Links Between Poverty and the Environment in Urban Areas of Africa, Asia and Latin America. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 590, 73-92.

ten Kate K ve Laird S (2000). Biodiversity and Business: Coming to Terms with Grand Bargain. *International Affairs*, 76(1), 241-264.

ten Kate K vd. (2004). Biodiversity Offsets: Views, Experience and the Business Case. IUCN and Insight Investment, Switzerland and UK.

Tören T (2006). Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması. İçinde: D. Yılmaz, F Akyüz, F Ercan, K Yılmaz, T Tören, Ü Akçay (der.), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Türkay M (1994). "Gelişme İktisadı: Büyüme Merkezli Yaklaşımın Yükselişi ve Gerilemesi. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi

Şenses F (2003). Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye. İçinde: F.Şenses (der.), *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Shah A (2001). *Who Benefits from Participatory Watershed Development? Lessons from Gujarat, India*. IIED Gatekeeper Series, No: 97.

UNCED (United Nations Conference on Environment and Development)(1992). Rio Declaration on Environment and Development.

UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2012). Trade and Biodiversity: The Biotrade Experiences in Latin America, United Nations Publication.

UNDP (United Nations Development Programme) (2010). Habitat Banking in Latin America and Caribbean: A Feasibility Assessment Main Report.

UNDP (United Nations Development Programme) (2010a), The Importance of Biodiversity and Ecosystems in Economic Growth and Equity in Latin America and the Caribbean: An Economic Valuation of Ecosystems.

UNEP ve UNDP (2009). Mainstreaming Poverty-Environment Linkages into Development Planning: A Handbook of Practitioners.

Vermeylen S (2007). Contextualizing 'Fair' and 'Equitable': The San's Reflections on the Hoodia Benefit-Sharing Agreement. *Local Environment*, 12(4), 423-436.

World Bank (1992). *World Development Report 1992: Development and the Environment*, Washington.

World Bank (1993). *The World Bank and the Environment: Fiscal 1993*. Washington.

World Bank (2006). *Where is the Wealth of Nations: Measuring Capital for the 21st Century*. Washington.

World Bank (2007). *Poverty and Environment: Understanding Linkages at the Household Level*.

World Resources Institute (2005). *The Wealth of the Poor: Managing Ecosystems to Fight Poverty*. Washington.

World Resources Institute (2008). *Roots of Resilience: Growing the Wealth of the Poor*. Washington.

Wunder S (2005). Payments for Environmental Services: Some Nuts and Bolts. *CIFOR Occasional Paper*, No: 42.

Wynberg R ve Laird S (2007). Bioprospecting: Tracking the Policy Debate. *Environment*, 49(10), 20-32.